

Lietuvos šauliai, Latvijos aizsargai ir Estijos kaitseleitai Holokausto akistatoje: lyginamoji analizė

HEKTORAS VITKUS

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas

Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda

El. paštas hektor.vitkus@gmail.com

Straipsnio (1) tikslas – išanalizuoti prielaidas, lėmusias dalies buvusių tarpukario paramilitarinių organizacijų – *Lietuvos šaulių sąjungos*, Latvijos *Aizsargi* ir Estijos *Kaitseleit* narių dalyvavimą pirmosiose masinėse žydų žudynėse nacių okupuotose Baltijos šalyse „Žydų klausimo teritorinio sprendimo“ (1941 m. birželis–gruodis) periodu. Tyrimo dėmesio centre (plačiaja objekto prasme) yra veiksniai, sąlygoję buvusių šaulių, aizsargų ir kaitseleitų į(si)traukimą į žydų genocido procesą ir turėję įtakos tolesnei Holokausto eigai Baltijos šalyse.

Raktažodžiai: šauliai, aizsargai, kaitseleitai, žydai, Holokaustas

IVADAS

Dalies tarpukariu veikusių ir sovietinės okupacijos pradžioje 1940 m. likviduotų [151] *Lietuvos šaulių sąjungos* (toliau – LŠS), Latvijos *Aizsargi* (lat. *Latvijas Aizsargi*, toliau – LA) ir Estijos *Kaitseleit* (toliau – EK) – paramilitarinių organizacijų narių vaidmens Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo pradžioje prasidėjus žydų persekiojimui bei pirmosioms masinėms žudynėms klausimas yra sulaukęs istorikų [70, 168; 75; 76; 78; 79; 84, 299–301, 309–315; 85, 35–44; 88, 162–291; 93; 113; 121; 130; 131, 94–107, 114–115; 134; 135] dėmesio, tačiau nėra giliau analizuotas. Daugumos istorikų nuomone, dalies buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų narių dalyvavimas bendrame Holokausto genozės ir eigos procese buvo dėsningas reiškinys. Šiuo požiūriu šaulių, aizsargų ir kaitseleitų vaidmuo pirmosiomis Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo dienomis nacių represinių struktūrų inicijuoto smurto prieš žydus veikose nebuvo išimtis kitų visuomenės grupių, dalyvavusių jose, kontekste. Tačiau pastaroji prieiga atspindi tik plačiau žinomą kontroversiją, susijusią su dalies buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų narių vaidmens pirmosiose masinėse

(1) Straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą mokslininkų grupių projektą „Paramilitarinių organizacijų reikšmė valstybės gynybos sistemoje: Lietuvos šaulių sąjungos atvejis“ (MIP-001/2013).

žydų žudynėse 1941 m. birželio–gruodžio mėn. Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje vertinimais, pusę. Apibrėžiant analizuojamos problemos ištyrimo lygį bendrame Holokausto istoriografijos kontekste tenka konstatuoti, kad šaulių, aizsargų ir kaitseliitų vaidmens žydų genocido veikose suvokimas yra stipriai paveiktas tam tikrų nuostatų. Kaip žinia, sovietinė istoriografija nestokojo „faktų“ [145; 82], inkriminuojančių genocidinių nusikaltimų prieš Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojus veikas ne tik nacių okupacinio režimo politinėms ir represinėms struktūroms, bet ir „vokiškųjų fašistų penktajai kolonai – buržuaziniams nacionalistams“, kuriems *a priori* buvo priskirti šauliai, aizsargai bei kaitseliitai [107, 55–68] (būtina pažymėti, kad minėta tendencija ganėtinai ryški ir pastaruoju metu vykstančioje Rusijos ir Baltijos valstybių „atminties karo“ kolizijoje [146]). Dalyje iki 10-ojo XX a. dešimtmečio lietuviškoje emigracijoje publikuotų darbų [73; 119; 122], skyrusių dėmesio Holokausto problemai, buvusių paramilitarinių organizacijų narių vaidmuo žydų genocide apibūdinamas kaip nereikšmingas („epizodinis“, „individualaus pobūdžio“ [101; 117]). Pastarąją tendenciją atskleidžia ir kai kurios šiandieninės istoriografijos pozicijos, kai laikomasi nuomonės, kad Holokausto nusikaltimuose Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje dalyvavo negausi (susitelkusių apie veiklesnius lyderius) buvusių LŠS, LA ir EK narių dalis, neturėjusi reikšmingesnio vaidmens įgyvendinant nacių suplanuotą „Galutinį sprendimą“ (vok. *Endlösung*) bei „ištirpusi“ Holokausto nusikaltimų vykdytojų visumoje [128]. Tačiau empirinės medžiagos bei memuaristinių šaltinių analizė leidžia teigti, kad dalis buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų narių dalyvavo pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis vykdytuose žydų persekiojimuose bei masinėse žudynėse kaip savo buvusių organizacijų tinklaveikos pagrindu susiformavusios kovotojų (dar vadintų smogikais, baudėjais) grupės. Šią prielaidą patvirtina Sigito Jegelevičiaus [95; 97], Andrievs Ezergailio [90; 91, 64, 341; 92, 158–164] ir Antono Weiss-Wendto [131, 94–107, 114–115] tyrimų rezultatai, konstatuojantys, kad po LŠS, LA ir EK likvidacijos 1940 m. birželio–liepos mėn. dalis jų narių išliko ištikimi tarpukariu puoselėtai *tautos karių* ideologinei doktrinai ir išlaikė praktinę *paramilitarinio veikimo* patirtį, kurią pritaikė pogrindžio veikloje, o kilus Trečiojo Reicho bei Sovietų Sąjungos karui – aktyvioje partizaninėje kovoje prieš atsitraukiančius Raudonosios armijos dalinius bei sovietinio režimo struktūras (šauliai ir aizsargai aktyviai dalyvavo 1941 m. birželio mėn. pabaigoje Lietuvoje ir Latvijoje kilusiuose antisovietiniuose sukilimuose, o kaitseliitai inspiravo „miško brolių“ partizaninį karą Estijoje). Vadovaujantis perteikta pozicija galima teigti, kad taikydami *nekonvencinės kovos* priemones prieš sovietinį režimą dalis šaulių, aizsargų bei kaitseliitų neišvengiamai įsiliejo ir į smurto naudojimo prieš palankumu priešui (sovietams) įtartas gyventojų (komunistus, sovietinius aktyvistus bei žydus) grupes procesą, kurį nacionalsocialistinio režimo represinėms struktūroms pavyko panaudoti genocido politikos realizacijai. Šią prielaidą iš esmės patvirtina nauji tyrimai. 2012 m. paskelbtais Rimanto Zagrecko atlikto socialinių grupių (taip pat ir buvusių šaulių), dalyvavusių Holokausto nusikaltimuose Šiaurės rytų Lietuvos apskrityse, tyrimo, pagrįsto kiekybine bei kokybine empirinių šaltinių analize, duomenimis, Lietuvos šaulių nuošimtis minėtose teritorijose Holokaustą vykdžiusių grupių struktūroje sudarė nuo 19 % iki 43 % [130, 34]. Andrievs Ezergailio tvirtinimu, pirmuoju nacių okupacijos (ir parengiamuoju Holokausto) periodu Latvijoje būtent aizsargai tapo pagrindiniu nacių saugumo policijos ir Reicho saugumo tarnybos (vok. *Sicherheitsdienst* – SD) „žmogiškuoju ištekliu“ (nacių represinėse struktūrose galėjo tarnauti apie 30 000 buvusių aizsargų, kurių dalis dalyvavo ir Holokausto nusikaltimuose) [147]. Meelis Maripuu teigimu, analogiškos nacių administracijos inicijuotos politikos tendencijos palietė ir buvusios EK narius – jų vaidmuo

buvo pastebimiausias 1941 m. suformuotos *Omakaitse* (liet. Savisaugos korpusas) tarnybos struktūrose (apie 40 000 asmenų), dalyvavusiose masinėse žydų žudynėse ne tik Estijoje, bet ir kitose Trečiojo Reicho okupuotose Sovietų Sąjungos srityse (Leningrado apylinkėse, Baltarusijoje, Latvijoje, Lietuvoje bei Lenkijoje) [106]. Buvusių LŠS, LA ir EK narių dalyvavimą persekiojant ir žudant žydus patvirtina ne tik istoriografinės pozicijos [74; 76], bet ir memuaristiniai [141, 19–23; 148] šaltiniai, kuriuose vienais aktyviausių smurto prieš žydus vykdytojų (kartais ir iniciatorių) nurodomi šauliai, aizsargai bei kaitseliitai. Neretai Holokaustą išgyvenusių žmonių atsiminimuose minėtos grupės apibūdinamos kaip išsiskyrusios iš bendros smurtautojų („baltaraiščių“, „partizanų“, „hapūnų“) masės organizuotais bei metodiškais veiksmais [141, 19–23]. Dalies istorikų nuomone [106, 651–661], pastaroji ypatybė lėmė Trečiojo Reicho represinių struktūrų sprendimą formuojant pagalbinės policijos (vok. *Hilfspolizei*), savisaugos batalionų (vok. *Selbstschutz-Batallionen*) ir ypatinguosius (vok. *Sonderkommando*) dalinius pirmiausia orientuotis į buvusių LŠS, LA ir EK narių verbavimą [105, 191–199, 206–214]. Paminėtos aplinkybės nurodo, kad tyrimo, siekiančio atskleisti veiksmus, paskatinusius dalį buvusių šaulių, aizsargų ir kaitseliitų į(si)traukti į nacionalsocialistinio režimo organizuotą genocido politiką, aktualumas kol kas nėra išsemtas. Jis svarbus ne tik paramilitarinių organizacijų istoriografijos, bet ir pastaruoju metu intensyviai plėtojamų vadinamųjų Holokausto nusikaltėlių (vok. *Täterforschung*) tyrimų kontekste. Aptarti aspektai suponuoja tyrimo tikslą – lyginamuoju požiūriu išanalizuoti dalies buvusių tarpukario LŠS, LA ir EK narių dalyvavimo pirmosiose („Žydų klausimo teritorinio sprendimo“ stadijos) masinėse žydų žudynėse nacių okupuotose Baltijos šalyse tendencijas ir jas lėmusius ideologinius bei motyvacinius veiksmus.

ŠAULIŲ, AIZSARGŲ IR KAITSELIITŲ VAIDMUO „ŽYDŲ KLAUSIMO TERITORINIAME SPRENDIME“

Dalies tarpukariu veikusių LŠS, LA ir EK narių dalyvavimo 1941 m. birželio mėn. pabaigoje persekiojant ir žudant žydus Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje tendencijų palyginimas leidžia atskleisti bendras jų prielaidas. Kaip reikšmingiausią dalies buvusių šaulių, aizsargų bei kaitseliitų į(si)traukimo į prieš žydus nukreipto smurto veikas veiksnį būtina išskirti Trečiojo Reicho represinių struktūrų, atsakingų už genocidinę politikos realizavimą okupuotose srityse, interesus. Pirmosiomis karo su Sovietų Sąjunga dienomis Trečiojo Reicho karinės žvalgybos bei saugumo tarnybos skyrė daug dėmesio buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų kontingentui [84, 309–315]. Istoriografijos [84, 299–301, 309–315; 85, 37–38] bei archyvinių šaltinių duomenimis [2], Trečiojo Reicho karinės žvalgybos ir saugumo struktūros kontaktavo su dalimi buvusių Lietuvos šaulių, Latvijos aizsargų ir Estijos kaitseliitų dar parengiamojoje karo stadijoje, rinkdamos informaciją apie Raudonosios armijos pajėgas, gyventojų nuotaikas bei „potencialius“ priešiškus elementus. Buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų nariams Trečiojo Reicho karinės pajėgos buvo svarbus potencialus sąjungininkas kovoje prieš Raudonąją armiją ir sovietinę okupacinę valdžią [96, 5–10], o Trečiojo Reicho karinėms bei saugumo struktūroms šaulių, aizsargų ir kaitseliitų kontingentas buvo svarbus kaip „užnugario jėgos“ rezervas, tinkamas panaudoti karinių operacijų Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje priedangai bei „specialiųjų priemonių“ taikymui prieš priešiškus „elementus“ [90, 44–47; 91, 60–70; 92, 158–170; 93, 161–172]. Pastaroji intencija tapo ypač pastebima Lietuvos, Latvijos ir Estijos teritorijoje pirmosiomis karo dienomis pradėjus veikti operatyvinės grupės „A“ (vok. *Einsatzgruppe „A“*), vadovaujamos SS brigadenführerio ir policijos generolo-majoro Franzo Walterio von Stahleckerio,

formuotėms – operatyviniams būriams (vok. *Einsatzkommando*) „3/A“, „2/A“ bei ypatingiesiems būriams (vok. *Sonderkommando*) „1a“ ir „2“. Minėti nacių represinių struktūrų daliniai nebuvo gausūs ir nevykdė įprastų kovinių funkcijų, nors juose buvo inkorporuoti ir Vermachto atstovai. Wolfgango Wette's teigimu, tai buvo operatyvinės (kovos su Trečiojo Reicho „priešais“) veiklos štabai, turėję užtikrinti policines administracines priemones Vermachto užimtose srityse [137, 47–51]. Pastarosios apėmė ir vadinamųjų „baudžiamųjų operacijų“ bei „ypatingųjų uždavinių“ organizavimą ir įgyvendinimo kontrolę. 1941 m. spalio 15 d. F. W. von Stahleckerio ataskaitoje pabrėžiama, kad vienas svarbiausių operatyvinės grupės „A“ veiklos prioritetų okupuotose Baltijos šalyse buvo vietinių gyventojų agitavimas bendradarbiauti su Trečiojo Reicho karinėmis pajėgomis ir saugumo tarnybomis, žydų pogromų bei masinių žudynių „vietinėmis pajėgomis“ organizavimas bei kitų nacistinio režimo „priešų“ persekiojimas [116]. Šiems tikslams, F. W. von Stahleckerio teigimu, stengtasi pritraukti patikimiausią vietinių gyventojų kontingentą – lietuvių, latvių ir estų „partizanus“, motyvuotus kovoti prieš „kenkėjus“ (visų pirma – žydus ir komunistus) savo šalyse [116].

Išskirtos Trečiojo Reicho represinių struktūrų intencijos leidžia teigti, kad sovietinės valdžios likviduotų LŠS, LA ir EK nariai jau pirmosiomis karo dienomis buvo vertinami kaip potencialus pagalbinių pajėgų komplektavimo rezervas. Tai nulėmė keletas aspektų:

1. Dalis buvusių paramilitarinių organizacijų narių, nacių represinių struktūrų vadovybės nuomone, buvo organizuotos grupės, iš bendros okupuotų sričių gyventojų masės išsiskyrusios kariniu pa(si)rengimu bei ideologine (taip pat ir psichologine) motyvacija, tinkama nacių okupacinio režimo inspiruotų „ypatingųjų sprendimų“ realizacijai [93, 168].

2. Šauliai, aizsargai bei kaitseliitai buvo pasirengę kovai su užnugario „priešiškais elementais“ (tai buvo vienas *partizaninio veikimo* būdų, kurio tarpukariu mokėsi LŠS, LA ir EK nariai) [98, 405–425; 99, 32–43]. Pastarasis buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų pasirengimo aspektas sutapo su nacių karinių bei saugumo struktūrų nuostata tarp minėtų „elementų“ kaip ypatingą Trečiojo Reicho „priešų“ kategoriją išskirti žydus [67, 91–102]. Tokia tendencija iš esmės siejosi ir su dalies buvusių šaulių, aizsargų bei kaitseliitų terpėje 1940–1941 m. sustiprėjusiomis antisemitinėmis asociacijomis, gretinančiomis sovietinio režimo įtvirtinimo Baltijos šalyse procesą su „Stalino žydų“ – „žydų bolševikų“ ir „žydų komisarų“ veikimu [90, 44–47; 91, 60–70; 92, 158–170; 93, 161–172; 123, 272].

3. Kaip neabejotiną dalies buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų potencialą Trečiojo Reicho karinių pajėgų bei saugumo struktūrų vadovybės įvertino aktyvų šaulių, aizsargų bei kaitseliitų dalyvavimą pirmosiomis karo dienomis prasidėjusiame ginkluotame (partizaniniame) antisovietiniame pasipriešinime [85, 39–44].

Skirtingose Lietuvos ir Latvijos vietovėse susiformavę šaulių ir aizsargų būriai ne tik savo iniciatyva kovojo prieš sovietų karines pajėgas, bet ir padėjo Vermachto daliniams, teikdami informaciją bei remdami juos priedangos veiksmais [23; 93, 161–172]. Dar iki pasirodant Vermachto pajėgoms daugelyje Lietuvos ir Latvijos vietovių šauliai ir aizsargai perėmė administracines viešosios tvarkos kontrolės bei policines (taip pat ir „pavojingų elementų“ izoliavimo) funkcijas [91, 60–70; 93, 161–172; 96, 5–10]. Pastarosios tendencijos ypač buvo akivaizdžios kaitseliitų, tapusių pagrindine kovos prieš Raudonąją armiją ir sovietinio režimo struktūras jėga Estijoje, atveju [83, 123–140]. Iš buvusių kaitseliitų susiformavę *Omakaitse* (liet. Savigynos korpusas) organizacijos daliniai vykdė partizaninio („miško broliai“) karo veiksmus prieš Raudonąją armiją Estijos rytinėse (Narvos ir Petsamo) srityse iki 1941 m. rugsėjo mėn., kada visa Estijos teritorija buvo užimta Vermachto. Dalis

Omakaitse įvykdytų operacijų (Tartu ir Piarnu miestuose) buvo susijusios su represijomis prieš vietinius gyventojus, tarp kurių buvo ir žydų [83, 123–140].

Disponuojamos empirinės medžiagos analizė leidžia teigti, kad Lietuvoje pirmosios karo dienomis kilusio smurto, nukreipto prieš žydus, kontekste labiausiai išsiskyrė provincijoje veikusios kovotojų grupės, susiformavusios iš dalies buvusių LŠS narių. „Jau 1941 m. birželio 25–26 d. iš vietinių Kudirkos Naumiesčio gyventojų susibūrė „Šaulių organizacija“ (vėliau persivadino „Lietuvių tautiniu ginkluotu būriu“), kuri turėjo imtis ginklo prieš žydus-bolševikus. Šis būrys nacistinių represinių struktūrų bei lietuviškosios saugumo policijos nurodymu miestelyje bei apylinkėse vykdė žydų areštus, konfiskavo jų turtą bei kontroliavo geto įsteigimą“, – 1947 m. duodamas parodymus MGB tardytojams tvirtino buvęs šaulys ir minėto būrio narys Jonas Šuopis [42]. Jo liudijimu, pastarojo būrio branduolį sudarė apie 40 buvusių tarpukario LŠS narių, vadovaujamų Algirdo Levicko [42, 22]. 1941 m. rugpjūčio mėn. (tikslī data nežinoma) 12 šio būrio smogikų įvykdė Kudirkos Naumiesčio geto kalinių egzekuciją Paražnių miške [42, 23], kurios metu buvo nužudyti 475 asmenys [50]. Kito liudininko – Zigmo Baranausko – tvirtinimu, smurto priemonėmis prieš žydus bei kitus „sovietinės valdžios pataikūnus“ išsiskyrė ir Klepočių miestelyje susiformavęs buvusių šaulių būrys, kurio kovotojai vėliau tapo nacių represinių struktūrų organizuotų žydų masinių žudynių vykdytojais ne tik Klepočiuose, bet ir Druskininkuose, Ryliškėse, Merečiuje bei kitose vietovėse [22]. Analogiškomis veikomis pirmosiomis karo savaitėmis išsiskyrė Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo pradžioje susibūrusių šaulių-partizanų grupių Kretingos [94], Palangos [34], Žagarės [28], Šiaulių [52], Tryškių [47], Zarasų [37, 217–219], Veiverių [3, 300–301], Platelių [27, 63–65], Alsėdžių [41; 32], Skuodo [31, 3–5; 64], Raseinių [43], Ariogalos [43], Gedraičių [20, 53–54; 21; 45, 103–105], Subačiaus [40], Dusetų [48], Alytaus [17, 2–6; 41], Telšių [26, 292–293], Plungės [39, 219–220; 44, 185–186; 53, 21–45], Radviliškio [4], Jiezno [49, 200–203; 51, 71–73], Kėdainių [66], Ukmergės [55, 2–13], Tauragės [24] vietovėse veikla. Nors empiriniai šaltiniai leidžia konstatuoti dalies buvusių LŠS narių dalyvavimo smurtinėse veikose prieš žydus faktą, tačiau kokybinė jų analizė atskleidžia, kad didžioji dalis minėtuose nusikaltimuose dalyvavusių šaulių-partizanų „ypatingas priemonės“ žydų atžvilgiu suvokė kaip vieną iš „kovos prieš sovietinę valdžią“ būdų [35]. Pastarąjį teiginį patvirtina faktas, kad dauge liu atvejų šauliai-partizanai pirmosiomis karo dienomis persekiojo tik tuos žydus, kuriems inkriminavo bendradarbiavimą su sovietinės valdžios struktūromis, ir nenaudojo smurto visų žydų atžvilgiu [14; 15]. Situacija pasikeitė nacių okupacinei administracijai Lietuvoje pradėjus formuoti represinę sistemą, leidžiančią realizuoti suplanuotas genocido politikos („Žydų klausimo teritorinio sprendimo“ okupuotose Sovietų Sąjungos srityse) priemonės. 1941 m. birželio mėn. pabaigoje išformavus partizanų-sukilėlių dalinius, dalis juose kooptuotų buvusios LŠS narių buvo inkorporuota į pagalbinės bei savisaugos policijos formuotes, kurios tiesiogiai dalyvavo masinėse žydų žudynėse Lietuvoje [2, 29–40]. Viena tokių formuočių buvo Tautinio darbo apsaugos (TDA) batalionas (vadovavo plk. Andrius Butkūnas [57] ir gen. št. mjr. Antanas Impulevičius [1]), pradėtas formuoti 1941 m. birželio 28 d. Kauno karo komendanto plk. Jurgio Bobelio paskelbtu „vadovybės įsakymu“ [87, 123, 131]. 1941 m. liepos–rugsėjo mėn. šio bataliono 1-oji, 2-oji ir 3-oji kuopos dalyvavo nacių organizuotose žydų „valymo akcijose“ Kaune (IV, VII ir IX fortuose [19, 323–325; 33; 56, 46–48; 59, 50–55; 60; 62; 63, 6–9]) ir dalyje Lietuvos provincijos vietovių [59, 50–55]. 1941 m. spalio 5 d. 2-oji TDA bataliono kuopa buvo performuota į 12-ąją savisaugos policijos batalioną (vadovavo mjr. A. Impulevičius ir kpt. Juozas Ūselis [68, 112]), kuris „komandiruočių“ į

Baltarusiją lapkričio mėn. metu vykdė Minsko ir aplinkinių getų kalinių masines egzekucijas [25]. Holokausto nusikaltimų, įvykdytų Lietuvoje 1941 m. liepos–spalio mėn., kontekste ypač išsiskyrė TDA bataliono 3-iosios kuopos, buvusios sudėtine žydų žudynių mastais išsiskyrusio „Hamanno skrajojančio būrio“ [150] dalimi, veikla. Šios formuotės organizuotose masinėse žudynėse įvairiose Lietuvos provincijos vietovėse dalyvavo ir dalis buvusių šaulių, nacių okupacijos laikotarpiu tarnavusių valsčių ir apskričių lietuviškos policijos struktūrose [5, 21–45].

Smurtinėmis veikomis prieš žydus pradiniu karo periodu išsiskyrė ir dalis buvusios LA narių, pirmosiomis karo dienomis veikusių daugelyje Latvijos didesnių miestų bei provincijos vietovių. Edvardo Anderso liudijimu, buvusių aizsargų dalyvavimas nacių represinių struktūrų inspiruotuose išpuoliuose prieš žydus Liepojoje tapo ypač aktyvus pirmosiomis miesto užėmimo valandomis 1941 m. birželio 29 d. [138, 77–79]. Nebuvo išimtis ir kiti Latvijos miestai. 1941 m. birželio 30 d. Jelgavos laikraštyje *Nacionālā Zemgale* buvo išplatintas atsišaukimas „Aizsargams ir policininkams“, raginęs aizsargus „kovai prieš bolševizmą ir vokiečių kariuomenės paramai“ organizuoti „saugumo tarnybos“ dalinius, kuriems turėjo vadovauti buvusios LA vadovai, ėję šias pareigas iki 1940 m. birželio 15 d. [63, 161–172]. A. Ezergaillio nuomone, nacių represinės struktūros stengėsi verbuoti aizsargus, siekdamas trejopų tikslų: 1) remiantis buvusios LA pagrindu siekta užsitikrinti lojalių ir patikimų pagalbininkų tinklą, 2) pasitelkiant aizsargus siekta užtikrinti Vermachto operatyvinio užnugario kontrolę (pakrikusių raudonarmiečių suėmimas, komunistų ir sovietinio aktyvo izoliavimas) ir 3) aizsargų (iš dalies ir kitų paramilitarinių grupių) pagrindu siekta sukurti „fizinį rezervą“ žydų bei kitoms Trečiojo Reicho „priešų“ kategorijoms priskirtų grupių likvidacijai [63, 168].

1941 m. liepos 1 d. užėmus Rygą, į miestą atvyko operatyvinės grupės „A“ būrys „2/A“ ir ypatingasis būrys „1a“, kurių vadų – SS šturmbanfiurerio Matino Sandbergerio ir SS oberšturmbanfiurerio Eduardo Straucho – iniciatyva pradėtos formuoti pirmosios „Latvių pagalbinės policijos“ (vok. *Lettsche Hilfspolizei*) kuopos [140, 239, 625]. Didžiausią jų kontingento dalį sudarė tarpukario Latvijos kariuomenės karininkai, policininkai ir LA nariai, aktyviai dalyvavę antisovietinio ginkluoto pasipriešinimo kovose [93, 161–172]. Iki 1941 m. liepos 5 d. „specialioms užduotims“ Rygos mieste ir apylinkėse vykdyti buvo suformuoti du atskiri „saugumo būriai“. Vienas jų, vadovaujamas buvusios Latvijos kariuomenės karininko Abeličio Viktoro-Bernhardto Arąjso, kaip labiausiai „pasižymėjęs“ žydų persekiojimuose ir masinėse žudynėse Rygoje (manoma, kad dalis (100 asmenų) jo smogikų liepos 4 d. Rygos horalinėje sinagogoje sudegino apie 300 žydų [81, 141]), buvo įtrauktas į operatyvinės grupės „A“ sudėtį [125, 72–94]. Pats A. V. B. Arąjsas buvo paskirtas latvių pagalbinės policijos Rygoje, aktyviai dalyvavusios persekiojant žydus, vadu bei Rygos prefekto Roberto Stieglitzo padėjėju [100, 180–193; 108]. „Araiso būrio“ (lat. *Arāja* komanda; vok. *Sonderkommando Arajs*) vadovybė gavo plačius kovos su Trečiojo Reicho „priešais“ įgaliojimus iš Rygos karo komendanto Waldemaro Weissso [92, 158–170]. Pastarojo „saugumo būrio“ formavimo procesas vyko ganėtinai sparčiai, nes tarp latvių sukilėlių-partizanų A. V. B. Arąjsas buvo žinomas ne tik kaip LA, bet ir kaip tarpukario Latvijos kariuomenės karininkas (turėjo kapralo laipsnį), Rygos policijos prefektūros tarnautojas, radikalios organizacijos *Perkonkrust* narys, sovietinės okupacijos laikotarpiu pasižymėjęs aktyvia pogrindininko veikla, o ginkluoto antisovietinio sukilimo metu užsirekomendavęs kaip iniciatyvus vadas [108]. 1941 m. birželio mėn. jo vadovaujami sukilėliai užėmė Rygos policijos prefektūrą ir perėmė keletą strategiškai svarbių infrastruktūros punktų [91, 60–70].

Istoriografijos duomenimis, nors didžiausią A. V. B. Arąsjo vadovaujamo sukilėlių-partizanų būrio dalį sudarė jaunosios kartos atstovai (moksleiviai, gimnazistai ir studentai), tačiau organizacine iniciatyva bei vadovaujančiomis pozicijomis šioje formuotėje išsiskyrė asmenys, tarpukariu priklausę LA [93, 161–172]. Šią ypatybę iš dalies galima paaiškinti A. V. B. Arąsjo nuostata (ji atitiko ir nacių administracijos interesus) jam patikėtą latvių pagalbinės policijos Rygoje komplektavimo užduotį vykdyti verbuojant buvusios LA narius [129, 130–135]. Iki 1941 m. rugsėjo 1 d. A. V. B. Arąsjo pastangomis į latvių pagalbines policijas Rygoje pavyko kooptuoti apie 400 buvusių aizsargų, perkonkrustininkų ir policininkų [129, 121]. Ilgainiui šis kontingentas tapo svarbiausia „Araiso būrio“ grandimi, aktyviai dalyvavusia žydų, komunistų bei kitų Trečiojo Reicho „priešų“ Rygoje ir kitose Latvijos vietovėse „eksterminavimo“ procese [90, 44–47; 91, 60–70; 92, 158–170; 93, 161–172]. 1941 m. vasaros–rudens laikotarpiu „Araiso būrys“ Bikernieku miške (Rygos apylinkės) sušaudė apie 10 000 žmonių: didžioji aukų dalis buvo žydai, komunistai bei kitoms Trečiojo Reicho „priešų“ kategorijoms priskirtos grupės (romai, belaisviai raudonarmiečiai, asmenys su fizine arba psichikos negalia) [129, 74–75]. Operatyvinės grupės „A“ vado F. W. von Stahleckerio teigimu, nors Latvijoje organizuoti pogromus buvo daug sunkiau nei Lietuvoje, tačiau dėl „Araiso būrio“ veiksmų ši uždavinių pavyko realizuoti ganėtinais sklandžiai [90, 50–91]. Vien iki 1941 m. liepos 8 d. Rygoje įvairių „apsivalymo akcijų“ metu „Araiso būrio“ jėgomis buvo nužudyta apie 500 žydų [144, 71–100]. „Araiso būrys“ buvo pasitelktas ne tik dėl žydų persekiojimo bei masinių žudynių, bet ir dėl Rygos geto steigimo (1941 m. rugpjūčio 23 d.) bei kontrolės užtikrinimo [143, 349–380]. Vėliau jis buvo panaudotas geto likvidavimo operacijoje: gavus Heinricho Himmlerio nurodymą bei vadovaujant Fridrichui Jeckelniui 1941 m. lapkričio 29–gruodžio 8 d. apie 38 000 Rygos geto kalinių buvo sušaudyti Rumbulos miške [129, 83–88]. Nacių propagandoje „Araiso būrys“ buvo vaizduojamas kaip priešakinis latvių tautos kovos su bolševizmu dalinys, „vykdantis kerštą žydams ir komunistams“ [129, 135]. 1941–1943 m. „Araiso būrys“ žydus žudė ne tik Rygoje, bet ir Liepojoje, Daugpilyje, Jelgavoje bei daugelyje kitų Latvijos vietovių. Buvo nužudyta apie 60 000 žydų bei kitoms Trečiojo Reicho „priešų“ kategorijoms priskirtų asmenų [90, 50–91].

Nevienareikšmišku vaidmeniu persekiojant žydus pirmosiomis Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo savaitėmis išsiskyrė ir dalies buvusios EK organizacijos narių veikla. Antono Weisso-Wendt'o tvirtinimu, vienu pagrindinių nacių organizuoto žydų genocido Estijoje vykdymo „resursų“ tapo iš buvusių kaitseleitų kontingento suformuota *Omakaitse* tarnyba (oficialiai įsteigta 1941 m. rugpjūčio 2 d.) [131, 97]. Jo nuomone, iš esmės buvo atkurta *Kaitseleit*, tačiau Estijos Nepriklausomybės kovų (ir pilietinio karo) laikotarpiu (1917–1918 m.) veikusios sukarintos organizacijos pavadinimu, kuris atitiko nacional-socialistinio režimo aspiraciją suteikti estų pagalbiniais daliniams „saviginos veiksmo“ reikšmę [131, 97–98]. Po EK likvidavimo 1940 m. birželio mėn. daugelis jos vadovų ir dalis aktyvesnių narių, vengdami sovietinio režimo represijų, pasitraukė į pogrindį [114, 8–24; 110, A5–A7]. Kaip ir šauliams bei aizsargams, kaitseleitams pavyko išsaugoti dalį ginklų ir pasinaudoti tarpukariu susiformavusiais organizacijos socialiniais ryšiais [103, 273–297; 104, 168–169]. Todėl, prasidėjus Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karui, kaitseleitai atgaivino savo organizacinę veiklą ginkluotos partizaninės kovos prieš Raudonosios armijos pajėgas bei sovietų valdžios institucijas Estijoje formomis [131, 114–115]. Iki Vermachtui užimant visą šalies teritoriją 1941 m. rugsėjo mėn., kaitseleitai tapo pagrindine vietinių gyventojų ginkluoto antisovietinio pasipriešinimo jėga Estijoje [131, 94–107; 89]. Išstūmus

Sovietų Sąjungos karines pajėgas iš Estijos, kaitseliūtų kovinės grupės buvo sujungtos į *Omakaitse* tarnybą, kurios kompetencijai buvo subordinuotos ir „ypatingosios užduotys“ [106, 651]. Iki 1941 m. rugsėjo 22 d. vadovavimas *Omakaitse* tarnybai buvo patikėtas buvusiam Estijos reguliariosios kariuomenės pulkininkui ir buvusiam *Kaitseliit* centrinio štabo viršininkui Jaanui Maide [114, 8–24]. Vėliau *Omakaitse* veiklą kontroliavo prie Estijos generalinės srities Vidaus reikalų direktorato suformuotas Policijos ir savigynos skyrius (vok. *Polizei- und Selbstverteidigungsbehörde*; est. *Politsei- ja Omakaitse Valitsus*), kuriam vadovavo buvęs Estijos kariuomenės majoras Aleksanderis-Robertas Tilgre [112, 155]. Istoriografijos duomenimis, 1941–1944 m. *Omakaitse* tarnybai priklausė apie 40 000 asmenų, kurių didžioji dalis tarpukariu buvo EK nariai [131, 114–115] (nurodytas skaičius laikytinas pagrįstu įvertinant faktą, kad 1939 m. EK priklausė 42 673 vyrai [98, 404]). Svarbi aplinkybė – *Omakaitse* buvo komplektuojama ir iš kitų tarpukariu veikusių organizacijų, savo ideologija ir veikla artimų EK. Gausiausia jų buvo sukarinta jaunimo (8–17 metų) organizacija *Noored Kotkad* (liet. Jaunieji ereliai), 1939 m. turėjusi 19 800 narių [98, 404]. 1941 m. dalis jų buvo sulaukę pilnametystės, aktyviai dalyvavo partizaninėse („miško brolių“) kovose prieš Raudonąją armiją ir vėliau buvo integruoti į *Omakaitse* struktūras. Tomo Balkelio teigimu, žydų persekiojimuose bei žudynėse galėjo dalyvauti apie 1 000–1 200 *Omakaitse* smogikų [70, 168], tačiau anksčiau pateikti duomenys leidžia teigti, kad minėtas skaičius galėjo būti gerokai didesnis.

A. Weisso-Wendt'o teigimu, *Omakaitse* tarnybos struktūra išlaikė tarpukario *Kaitseliit* organizacijos bruožus – ji buvo sudaryta teritoriniu (jos būriai buvo suformuoti miestuose, 13 kaimo vietovių ir viename geležinkelio rajone) principu, o jos formuotės veikė kaip stacionarūs sukarinti daliniai [131, 101–103]. Dauguma *Omakaitse* smogikų buvo ekipuoti tarpukario EK uniformomis [142, 174]. Nors oficialios *Omakaitse* funkcijos apėmė karinės infrastruktūros apsaugą bei operacijų prieš sovietinius partizanus Estijos centrinėje srityje vykdymą, tačiau iš esmės šios tarnybos funkcijos nesiskyrė nuo pagalbinės bei saugumo policijos. *Omakaitse* tarnavę kaitseliitai neretai būdavo pasitelkiami nacių represinių struktūrų organizuotoms „akcijoms“ prieš partizanus, koncentracijos ir darbo stovyklų apsaugai bei Trečiojo Reicho „priešų“ kategorijoms priskirtų grupių – komunistų, sovietinių aktyvistų, žydų ir romų – „eksterminavimo“ operacijoms [131, 94–107]. M. Maripuu pateiktais duomenimis, iš *Omakaitse* tarnybos smogikų buvo sukomplektuotas visas Tartu koncentracijos stovyklos administracijos bei apsaugos aparatas [106, 651–654]. Šios stovyklos komendanto pareigas ėjo buvęs Estijos kariuomenės kpt. Friedrichas Kurgas, 1941 m. liepos 12 d. organizavęs žydų geto įsteigimą Tartu mieste. F. Kurgo vadovaujami kaitseliitai dalyvavo masinėse žydų egzekucijose Tartu mieste ir apylinkėse 1941 m. liepos–rugsėjo mėnesiais [106, 652]. Minėtu periodu *Omakaitse* tarnyba kontroliavo ir Talino centrinį kalėjimą bei pastarojo filialus Jaagaloje ir Kalevi Lijvoje, kuriuose buvo laikomas tam tikras kontingentas žydų kaliniių [139]. *Omakaitse* smogikai vykdė masines Talino žydų žudynes (Harku koncentracijos stovykloje ir Männiku miške), organizuotas ir kontroliuojamas operatyvinės grupės „A“ būrio „1a“ vadovybės [106, 656]. Žudynes vykdė specialus kaitseliūtų būrys, vadovaujamas kpt. Aleksanderio Koolmeisterio [106, 653].

Iki 1942 m. pradžios iš *Omakaitse* buvo suformuota 12 estų policijos batalionų, kurie taip pat dalyvavo nacių represinių struktūrų organizuotose akcijose prieš žydus ne tik Estijoje, bet ir kitose Trečiojo Reicho okupuotose Sovietų Sąjungos srityse: Baltarusijoje (1942 m. rugpjūčio 7 d. įvykdytos masinės žydų žudynės Naugarduke), Latvijoje (represijos Rygos gete 1941 m. lapkričio–gruodžio mėn.) ir Lietuvoje (1943 m. rugsėjo mėn.

likviduojant Vilniaus getą estų policijos dalinys konvojavo dalį geto kalinių į darbo stovyklas Estijoje) [142, 177–180]. 1941 m. *Omakaitse* smogikai (apie 2 000 iš Narvos atvykusių kaitseliitų) vykdė baudžiamąsias operacijas prieš sovietinius partizanus bei vietinius gyventojus Leningrado apylinkėse. Čia atskiros *Omakaitse* tarnybos formuotės įvykdė apie 5 000 operacijų, kurių metu represavo (suėmė, patalpino kalėjimuose bei koncentracijos stovyklose arba pritaikė „ypatingo elgesio“ priemones) apie 26 000 asmenų [142, 179]. Ypač intensyviai *Omakaitse* smogikai veikė pietinėje Estijoje – Viru ir Petsamo apylinkėse. Dalis buvusio EK organizacijos kontingento buvo naudojama koncentracijos ir darbo stovyklų, įsteigtų Estijoje (Klooga, Vaivara, Lagedi) ir Lenkijoje (Lodzėje, Peremyšlyje, Žešuve, Tarnopolyje ir Izbicoje), apsaugai [131, 94–107].

Apibendrinant perteiktus duomenis iš dalies galima sutikti su istoriografijos keliama versija, kad dalies buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų narių dalyvavimas nacių inspiruotame „Žydų klausimo teritorinio sprendimo“ etape 1941 m. birželio mėn. pabaigoje – rugsėjo mėn. buvo nulemtas Trečiojo Reicho inicijuotos genocido politikos, kaip kovos su „žydiškuoju bolševizmu“, okupuotose Baltijos šalyse preferencijų [136, 142–155]. Pastarajam tikslui stengtasi panaudoti okupuotose Sovietų Sąjungos srityse buvusius „fizišnius“ ir „organizacinius“ resursus, kurie disponavo karinio veikimo, disciplinos bei subordinacijos įgūdžiais, todėl galėjo būti pavaldūs nacių okupacinėms struktūroms. Šiuo pagrindu nacių okupacinio režimo pastangomis buvo pradėti organizuoti vietiniai pagalbinių struktūrų daliniai, kuriuose vienas reikšmingiausių vaidmenų atiteko ikikariniu laikotarpiu veikusią paramilitarinių organizacijų nariams. Tokiu būdu dalis buvusių Lietuvos šaulių, Latvijos aizsargų ir Estijos kaitseliitų buvo inkorporuoti į pagalbinės policijos bei savisaugos dalinius (lietuviškas Tautinio darbo apsaugos batalionas, latviškas „Araiso būrys“ Rygoje ir estiška *Omakaitse* tarnyba), kurie tapo neatsiejama „ypatingųjų operacijų“ nacių okupuotose Baltijos šalyse dalimi. Daugeliu atvejų dalies buvusių LŠS, LA ir EK narių dalyvavimo žydų genocido veikose Lietuvos, Latvijos bei Estijose provincijų vietovėse vaidmuo „Žydų klausimo teritoriniame sprendime“ neapėmė tiesioginio dalyvavimo masinėse egzekucijoje, tačiau buvo su jomis susijęs tam tikromis „pagalbinėmis“ funkcijomis – žydų persekiojimu (progromų vykdymas), suėmimu bei perdavimu nacių represinėms struktūroms, getų ir koncentracijos stovyklų apsauga, masinių žudynių logistikos (egzekucijos vietos parinkimo ir jų perimetro apsaugos „akcijos“ metu, aukų transportavimo ir konvojavimo) organizavimu. Taigi buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų kontingentas tapo labai svarbiu elementu „Žydų galutinio klausimo teritorinio sprendimo“, kaip „įžanginės“ Holokausto stadijos (Saulius Sužiedėlis [118, XXVI–XXXII]), veiksmų Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje grandinėje.

PRIELAIDOS SMURTUI: ŠAULIŲ, AIZSARGŲ BEI KAITSELIITŲ NUOSTATOS HOLOKAUSTO IŠVAKARĖSE

Dalies istorikų manymu, šauliai, aizsargai ir kaitseleitai tapo vienomis reikšmingiausių jėgų „Žydų klausimo teritorinio sprendimo“ realizacijos Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje procese ne tik dėl nacių represinių struktūrų gebėjimo pasitelkti savo tikslams minėtų grupių disponuotas *nekonvencinės* (*partizaninės*) kovos priemones, bet ir dėl ideologinių veiksmų [131, 114–115; 106, 659–660]. Kai kurių tyrėjų nuomone, minėtų grupių į(si)traukimą į genocidinius nusikaltimus nulėmė moralinis pakrikimas [124, 96–98; 123, 272], kurį sąlygojo 1940–1941 m. sovietinė okupacija. Kitų autorių įsitikinimu, sovietinės okupacijos periodas sustiprino dalies buvusių šaulių, aizsargų bei kaitseliitų „kovinę dvasią“ bei paskatino

šių grupių „ideologinę mobilizaciją“ sovietinio okupacinio režimo atžvilgiu [93, 161–172; 77, 65–66]. Išskirtų pozicijų kolizijoje ideologinis dalies buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų narių dalyvavimo nacių inspiruotose represijose prieš žydus kontekstas yra ypač problemiškas. Šiuo požiūriu būtina pabrėžti, kad buvusių šaulių, aizsargų bei kaitselių ideologinėse nuostatose „kovos prieš sovietinį režimą“ samprata buvo neatsiejama nuo veikimo prieš gyventojų (sovietų kolaborantų, „bolševikų simpatikus“) grupes, kurios buvo asocijuojamos su sovietine sistema, suvokimo. Šiame kontekste kaip viena pagrindinių „sovietinių bendradarbių“ grupių buvusių šaulių, aizsargų bei kaitselių tarpėse buvo išskirti žydai [124, 73–76; 131, 95–97]. Empirinių šaltinių bei istoriografijos analizė leidžia įvardyti keletą išskirtos tendencijos prielaidų. Pirmiausia būtina išskirti psichologinius veiksnius. Sovietinio režimo priemonės, taikytos LŠS, LA ir EK atžvilgiu šių organizacijų likvidavimo 1940 m. bei vėlesnių represijų laikotarpiu, vertė buvusius šaulius, aizsargus bei kaitselius suvokti esant atsidūrusius ypač grėsmingoje situacijoje. Neabejotina, kad tam tikroje „ribinėje situacijoje“ jautėsi atsidūrę ir tie buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų nariai, kurie iš LŠS, LA bei EK išstojo dar iki sovietinės okupacijos [34; 28, 138–139; 20, 53–54; 21; 45, 103–105; 39, 291–220; 44, 185–186; 53, 21–45; 16]. Tokia situacija nulėmė, kad nors sovietinio režimo represinis aparatas nepuoselejo aspiracijų represuoti visų LŠS, LA ir EK narių, didžiosios (galbūt ir didžiausios) dalies buvusių šaulių, aizsargų bei kaitselių nuostatos sovietinio režimo atžvilgiu radikalizavosi ypač sparčiai. Sovietinis režimas sunaikino Baltijos šalių suverenitetą (tarpukariu veikusių LŠS, LA ir EK ideologijose valstybės suverenitetas buvo principinė nuostata [127, 231–232]) ir suardė iki okupacijos funkcionavusius socialinius (asmens laisvės ir nuosavybės neliečiamumo) visuomenės saitus. Negatyvias nuotaikas ir nesaugumo jausenas skatino sovietinio režimo inicijuotos administracinės ir socialinės permainos – buvusių valstybinių tarnybų panaikinimas, valstybės tarnautojų paleidimas, policijos struktūrų likvidavimas, karinių pajėgų „reorganizavimas“ bei pramonės, prekybos ir verslo įmonių nacionalizavimas palietė daugelį buvusių LŠS, LA ir EK narių [95, 121–139; 97]. Dėl sovietinio režimo politikos didžioji dalis šaulių, aizsargų bei kaitselių neteko tarpukariu užimtų socialinių bei ekonominių pozicijų. Savo ruožtu buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų nariai, stebėdami sovietinio režimo sparčiai vykdomas politinės sistemos bei visuomeninio gyvenimo permainas, netruko pastebėti okupacinės valdžios proteguojamų politinių jėgų (ypač vietinių komunistų partijų ir komjaunimo sąjungų), kurių veikloje dalyvavo ir tam tikra žydų bendruomenės dalis, suaktyvėjimą [123, 272; 92, 158–164; 103, 106–120]. Išskirtos aplinkybės nulėmė, kad ribinėje psichologinėje situacijoje atsidūrusių dalies buvusių LŠS, LA ir EK narių mąstysenoje „bolševizmo pavojaus“ samprata įgijo labai konkrečius – „žydiškojo bolševizmo“ grėsmės kontūrus. Pastarąsias intencijas stiprino negatyvios konotacijos, susijusios su slogiomis nuotaikomis dėl Lietuvos, Latvijos ir Estijos okupacijos „nedavus ginkluoto atkirtio“ (rengima(s)i s ginkluotam (partizaniniam) pasipriešinimui prieš eventualų okupantą buvo vienas esminių tarpukarinių LŠS, LA ir EK veiklos ir ideologijos principų [98, 405–425]). Toks psichologinis kontekstas vertė ieškoti eventualaus kaltininko, kuris, susiklosčius palankioms aplinkybėms, sulauktų tinkamo „atpildo“ [34; 35]. Jānio Viļumso teigimu, buvusios LA nariai, 1940–1941 m. rengdamiesi ginkluotam antisovietiniam pasipriešinimui, vadovavosi ne tik Latvijos suvereniteto atkūrimo bei sovietinio režimo sunaikinimo („remiant Trečiojo Reicho vedamos kovos su bolševizmu pastangas“) leitmotyvais, bet ir „keršto okupacinio režimo elementams“ (taip pat ir žydams) siekiu [126, 142–144]. Galima teigti, kad atskleistos ideologinės tendencijos demonstruoja, jog žydai dalies buvusių

Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų narių nuostatose atitiko „visuotinio kaltininko“ kategoriją ne tik dėl „žydų-bolševikų“ įvaizdžio poveikio, bet ir dėl šios tautinės grupės, kaip ir eventualiai „saugaus prieššo“, sampratos.

Apibūdintos ideologinės prielaidos pirmosiomis Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo dienomis buvo ypač pastebimos partizanų formuočių, susibūrusių iš buvusių LŠS narių, nuostatose. Archyviniai šaltiniai padeda rekonstruoti kelis būdingiausias aptariamąs tendencijas pavyzdžius. „Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, – liudijo buvęs šaulys ir sukilėlis Zigmąs Baranauskas, – buvęs aktyvus Lietuvos šaulių sąjungos būrio Klepočių miestelyje narys Jonas Volungevičius, surinkęs visus kaimo ir apylinkių šaulius ragino juos atsidėkoti vokiečiams už išvadavimą nuo bolševikų suimant sovietinius aktyvistus-žydus, nes šie sovietinės valdžios laikotarpiu agitavo prieš šaulių organizaciją“ [22, 68–70]. Panašiomis nuotaikomis, kito šaulio bei sukilėlio – Liudo Butkaus – teigimu, pasižymėjo ir šaulių-partizanų būrio Alsėdžiuose steigimo susirinkimas 1941 m. liepos mėn., kurio metu konstatuota, kad „šauliams bus daug darbo, nukreipto prieš sovietinius aktyvistus“ [46, 57–58]. Analogiškomis – „pagalbos vokiečiams kovojant prieš komunistus, žydus ir sovietų valdžios organų tarnautojus“ – intonacijomis išsiskyrė ir Kaišiadoryse [18], Kupiškėje [38, 129–130], Rietave [36], Varniuose [29], Ukmergėje [16], Siesikuose [54, 88–89], Biržuose [30], Rokiškyje [61, 51–52] susiorganizavusių šaulių-partizanų būrių leitmotyvai. Būtina pabrėžti, kad daugeliu minėtų atvejų šaulių-partizanų būrių nariai žinojo, kad prasidėjusi kova „prieš bolševizmą“ iš esmės reiškė ir smurto naudojimą prieš tam tikras gyventojų grupes (žydus, komunistus bei sovietinius aktyvistus) [102, 11]. Šį faktą, 1950 m. duodamas parodymus sovietinio saugumo tardytojams, pripažino minėto šaulių-partizanų susirinkimo Alsėdžiuose liudininkas L. Butkus, pažymėjęs, kad į pastarąjį būrį įstojęs, nes „jo moralinės nuostatos atitiko ideologines būrio paskatas: būti doru lietuviu ir demonstruoti priešišumą tarybinei valdžiai“ [46, 57–59]. Liudo Truskos teigimu, „daugelis ar net dauguma partizanų buvo priešiški žydams. Žydai sukilėliams – vientisa masė, blogio ir visų nelaimių įsikūnijimas. <...> Partizanams žodis „žydas“ buvo komunisto sinonimas: „žydiškasis Kremlius“, „žydiškoji [sovietinė] vyriausybė“, „žydbernis Molotovas“, „žydiškasis smurtas“, „žydiškasis jungas“, „žydiškasis teroras““ [123, 272]. Panašiomis tendencijomis pasižymėjo ir aizsargų, gausiai dalyvavusių antisovietiniame ginkluotame pasipriešinime Latvijoje, nuostatos. A. Ezergailio ir Didžio Bērziņšo duomenimis, pirmosiomis Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo dienomis Liepojoje, Daugpilyje, Jelgavoje, Rygoje bei kitose Latvijos vietovėse išplatintuose aizsargų-partizanų atsišaukimuose buvo raginama „atsidėkoti vokiečių kariuomenei kovojant kartu su ja prieš žydiškąjį bolševizmą“ [93, 161–172; 72, 87–88]. Motyvų kovoti prieš sovietinę valdžią kaip „žydiškojo bolševizmo“ įsikūnijimą nestokota ir kaitselių, tarnavusių *Omakaitse* daliniuose, proklamacijose [131, 95–98]. Estijoje kaitselių-partizanų („miško brolių“) kovos prieš Raudonosios armijos pajėgas bei sovietinės valdžios struktūras veiksmai tęsėsi iki 1941 m. rugsėjo mėnesio. Šios kolizijos metu kaitseiliai susidūrė su dalies į Raudonąją armiją mobilizuotų arba savanoriais įstojusių Estijos žydų (apie 400 karių) pasipriešinimu [131, 94–107]. Pastaroji aplinkybė nulėmė, kad kaitselių terpėje antisemitinės nuotaikos taip pat buvo ganėtinai stiprios, nors nacių okupacijos laikotarpiu Estijoje žydų genocidas buvo vykdomas be pogromų ir „getoizacijų“ [149]. Svarbi aplinkybė buvo ir ta, kad, A. Weisso-Wendto teigimu, didžioji dalis kaitselių laikėsi nuomonės, jog dėl Estijos, kaip ir visų Baltijos šalių, okupacijos didžiausia kaltės dalis tenka žydams, laukusiems sovietų valdžios atėjimo [132, 161–166]. Galima pažymėti, kad minėtoji nuostata koreliavo su dalies buvusių šaulių bei aizsargų įsitikinimais,

jog sovietinės okupacijos metu žydai įdavinėjo buvusių paramilitarinių organizacijų narius, padėdami sovietinio saugumo struktūroms įvykdyti LŠS, LA ir EK vadovybės deportacijas 1941 m. birželio mėn. [11; 12; 13; 93, 161–172; 132, 161–166].

Pagrindinis aptartų ideologinių nuostatų praktinės realizacijos veiksnys buvo pirmosiomis Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo dienomis Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje prasidėjęs ginkluotas antisovietinis pasipriešinimas. Jo metu dalies buvusių LŠS, LA ir EK narių pagrindu susiformavusių kovos grupių veikimas netrukus persimetė į smurtines veikas prieš politiškai bei ideologiškai „išskirtas“ gyventojų grupes – „bolševikus“ (komunistų partijos aktyvą bei kolaboravimu įtartus asmenis) ir žydus [7; 9]. Lietuvoje 1941 m. birželio 23 d. prasidėjęs sukilimas sukūrė prielaidas išplisti jau 1940 m. vasarą–rudenį šaulių tarpusavio bendravimo terpėje susiformavusiai versijai, kad sovietinio režimo inicijuotas LŠS likvidavimas (remiantis liepos 7 d. Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento direktoriaus patvirtintu planu) buvo „žydų suplanuota operacija“ [71, 224–225], todėl neatmestina, kad sukilimo metu dalis buvusių šaulių galėjo prieš žydus nukreiptus veiksmus suvokti kaip vieną „šauliško veikimo“ prieš (t. y. komunistų ir sovietinio aktyvo) atžvilgiu formų. Šią nuostatą galėjo pagrįsti ir sukilimo metu pasklidę gandai, kad šauliams-partizanams nuožmiausiai priešinosi būtent „ginkluoti žydai“ [7; 8]. 1941 m. liepos mėn. ši versija pasipildė teiginiais, kad NKGB ir NKVD birželio 24–26 d. įvykdytos politinių kalinių žudynės Telšiuose (Rainiuose), Kaune (Pravieniškių lageryje, čia kaliniai sušaudyti kartu su lietuvišiais sargybiniais ir prižiūrėtojais), Vilniuje, Panevėžyje ir daugelyje kitų Lietuvos vietovių buvo „žydų-politrukų“ susidorojimas su šauliais (pvz., iš 73 egzekucijos Rainiuose aukų šaulių buvo 41) [11]. Dėl stiprios antisovietiškai orientuotų nuostatų (taip pat ir „žydų-bolševikų“ mito) įtakos smurtas prieš žydus šaulių-partizanų galėjo būti suvoktas kaip „būtina priemonė“ prieš „vidaus priešą“ [10; 26, 292–293; 41]. Analogiškos intencijos pirmuoju karo periodu buvo būdingos ir buvusių aizsargų bei kaitseliitų nuotaikoms. Istoriografijos duomenimis, „Araisio būrio“ veiksmų prieš žydus brutalumas iš dalies buvo motyvuojamas kerštu už „žydų-bolševikų“ įvykdytas žudynes Rygos kalėjime. Panašiais leitmotyvais vadovavosi ir dalis *Omakaitse* smogikų, manusių, kad „priemonės prieš žydus“ yra pagrįstos keršto už „žydų-komisarų“ nusikaltimus prieš buvusius *Kaitseliite* organizacijos narius siekimu [106, 651–655]. Būtina pabrėžti, kad apibūdintos nuostatos neabejotinai traukė Trečiojo Reicho represinių struktūrų (pvz., RSHA Amt IV (Gestapo)), atsakingų už „Žydų klausimo teritorinio sprendimo“ planavimą okupuotose Rytų srityse, dėmesį [137, 57–62].

Aptarti probleminiai aspektai skatina skirti dėmesį antisemitizmo, kaip galimo dalies buvusių šaulių, aizsargų ir kaitseliitų motyvo dalyvauti prieš žydus nukreiptose veikose, klausimui. Istoriografijos bei empirinių šaltinių analizė leidžia teigti, kad tarpukariu LŠS, LA ir EK organizacijų ideologinės sistemos nepasižymėjo palankumu nacių režimui ir jo programinėms nuostatomis. Ir šauliai, ir aizsargai, ir kaitseliitai kritiškai vertino nacionalsocialistinio režimo ideologinę doktriną dėl joje suformuluotų kontroversiškų nuostatų Rytų Europos tautų atžvilgiu [127, 223–259; 86, 63–103; 133, 89–104]. Lietuvos šaulių organizacijoje negatyvios nacionalsocialistinio judėjimo Vokietijoje vertinimo tendencijos ypač sustiprėjo 1934–1935 m. Kauno proceso metu, kai LŠS terpėje ir ideologiškai jai artimoje aplinkoje kaip „pavojingas elementas“ pradėti vertinti ne tik Klaipėdos krašto, bet ir Lietuvos vokiečiai [109, 237–253]. Nors daliai LŠS kontingento imponavo nacių eskaluojamos „tvirtos vertybės“ (vadizmo pagrindais organizuotos visuomenės principas, „tvarkos etika“) [69, 313–314], tačiau nacionalsocialistinės ideologijos propaguojamos rasinės doktrinos postulatai tarp šaulių neturėjo didelio pasisekimo. Nepritapo Lietuvos šaulių

organizacijoje ir rasinio (antropologinio-biologinio) antisemitizmo nuostatos, nors LŠS ideologijoje ir buvo matyti modernaus (socialinio-ekonominio) antisemitizmo tendencijų [120, 141–142]. Šaliai jautė grėsmę ne tik dėl nacionalsocialistinio režimo projektuojamos „Rytų politikos“, bet ir dėl kontroversiškos rasinės doktrinos taikymo lietuvių tautos atžvilgiu galimybių. Tokie nuogaštavimai ne kartą buvo išsakomi LŠS spaudoje bei bendraujant tarpusavyje ne tik 1934–1935 m., bet ir 1939–1940 m., kai šaulių organizacijoje pasireiškė nepasitenkinimo reakcijos netekus Klaipėdos krašto [6]. Trečiojo Reicho ir ypač Vermachto įvaizdis tarp šaulių pasikeitė sovietinės okupacijos periodu, 1940 m. likvidavus LŠS, susidūrus su represijomis prieš šios organizacijos vadovybę ir pradėjus rengtis ginkluotam pasipriešinimui [54, 88–89]. Manytina, pastarosios aplinkybės suformavo palankią terpę ir antisemitizmo („žydų-bolševikų“, „žydų-komisarų“ ir „žydų-enkėvėdistų“ įvaizdžių pagrindu), išsiskyrusio politinėmis ir socialinėmis konotacijomis, sustiprėjimui šaulių terpėje. Remiantis atskleistomis ypatybėmis galima teigti, kad dalies buvusių LŠS narių, dalyvavusių nacių organizuotame „Žydų klausimo teritorinio sprendimo“ procese, motyvacijoje nacių postuluota rasinė doktrina bei antropologinis-biologinis antisemitizmas neturėjo pirmaeilio vaidmens. Kita vertus, buvusių šaulių aplinkoje netrūko socialinio ir politinio antisemitizmo elementų, kūrusių tam tikras psichologines postūmio dalyvauti žydų persekiojimuose bei masinėse žudynėse prielaidas. Joms praktiškai realizuoti reikėjo konkrečių sąlygų – žydų kaip „paženklintos“ grupės išskyrimo bei kolektyvinio smurto legitimacijos. Pirmosiomis Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo savaitėmis politinės, socialinės bei psichologinės aplinkybės minėtoms sąlygoms realizuoti buvo labai palankios.

Pastebimų simpatijų nacionalsocializmo atžvilgiu ir jo ideologijai nedemonstravo ir Latvijos aizsargai. Šioje organizacijoje antivokiškos nuotaikos ypač sustiprėjo po 1934 m. valstybinio perversmo įsigalėjus Karlio Ulmanio režimui, kuris nepuoselėjo pasitikėjimo Latvijos vokiečiais [80, 77]. Aizsargai nuogaštaudami stebėjo stiprėjančias nacionalsocialistinio judėjimo pozicijas Vokietijoje ir ypač neigiamai suvokė nacių eskaluojamą „Didžiojo Vokietijos reicho“ kūrimo, paremto „žemių (su)rinkimo“ politika, koncepciją [80, 77]. LA ypač neramino tai, kad minėtoms koncepcijoms pritarė ir nemenka Latvijos vokiečių bendruomenės dalis. Pastaroji intencija stiprina LA organizacijos nuogaštavimus dėl vokiečių tautinės grupės lojalumo latvių valstybei [86, 81–103]. Tokiomis sąlygomis aizsargų ideologinė sistema nepasižymėjo palankumu nacių rasinės doktrinos ir antropologinio-biologinio antisemitizmo atžvilgiu [86, 98–102]. Kita vertus, LA ideologinių nuostatų terpėje K. Ulmanio režimo laikotarpiu ypač sustiprėjo socialinio-ekonominio („Latvija – latviams“ ideologema, „žydų verslų boikoto“ eskalavimas) antisemitizmo tendencijos, kurios neturėjo gilių sąsajų su nacių propaguojamu antisemitizmu [86, 101]. Aizsargų aplinkoje tarpusios antisemitinės nuostatos buvo susijusios su politinėmis konotacijomis, kurios ypač dėl paplitusio „žydų-bolševikų“ įvaizdžio radikalizavosi per sovietinę okupaciją 1940–1941 m. [86, 103–107].

Analogiškomis nuostatomis žydų tautinės grupės atžvilgiu pasižymėjo ir EK organizacijos pažiūros. Tarpukariu Estijoje pasireiškusios politinės ir ekonominės problemos sąlygojo, kad didžioji kaitseilių dalis solidarizavosi su žydų „politinio ribojimo“ bei socialinio-ekonominio antisemitizmo tendencijomis [127, 248–249, 252], tačiau nacionalsocialistinio režimo propagandos postuluotas rasinis, biologinėmis ir antropologinėmis inscenuacijomis pagrįstas, antisemitizmas kaitseiliams nekėlė didelių simpatijų. 1934 m. duomenimis, Estijoje gyveno apie 4 500 žydų (šis skaičius sudarė 0,4 % visos šalies gyventojų) [103, 273], todėl praktiškai nebuvo pagrindo atsirasti prielaidoms dėl „rasinio žydų pavojaus“ estų

visuomenėje. Sovietinės okupacijos periodu tarp buvusios EK narių, kaip ir nemenkoje estų visuomenės dalyje, sustiprėjo „žydų-bolševikų“ įvaizdžiu pagrįstos antisemitinės tendencijos, kurios išsiskyrė politinio ir socialinio turinio reikšmėmis [132, 161–166], bet ne rasinėmis ideologemomis. Tad buvusiems kaitseliitams, kaip ir aizsargams bei šauliams, „žydų klausimas“ turėjo politinę ir socialinę reikšmę, o nacionalsocializmo ideologijoje jis buvo rasinės doktrinos pagrindas. Apibūdintos ypatybės leidžia teigti, kad nedemonstruodami palankumo rasinio (antropologinio-biologinio) antisemitizmo tendencijoms buvę šauliai, aizsargai ir kaitseliitai išsiskyrė kaip ypač radikaliai antisovietiskai orientuotos grupės. Taigi „žydų-bolševikų“ ideologema šauliams, aizsargams ir kaitseliitams buvo svarus, tačiau ne esminis „kovos prieš bolševizmą“ elementas. A. Ezergailio nuomone, šis motyvas skatino buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų narius laikytis principo, kad prasidėjus Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karui būtina susidoroti tik su sovietinį režimą rėmusiais „elementais“ [93, 161–172], kurie galėjo būti vertinami ir kaip nacių režimo priešai. Remiantis atskleistomis buvusių LŠS, LA ir EK narių ideologinių orientacijų ypatybėmis, minėtą teiginį reikėtų papildyti konstatacija, kad minėtos grupės labai miglotai suvokė, kad Trečiojo Reicho „priešais“, lemiant rasinės ideologijos pagrįstoms genocido politikos preferencijoms, turėjo būti suvokiami visi žydai be išimties.

Atskleistos ideologinės nuostatos, neabejotinai turėjusios įtakos dalies buvusių LŠS, LA ir EK narių sprendimams, nulėmė ir tai, kad prasidėjusio karo ir jo inspiruoto antisovietinio sukilimo aplinkybėmis žydai, kaip ideologiškai, politiškai ir socialiai „paženklinta“ grupė, buvo identifikuojami kaip „lengvas taikiny“³. Tokį psichologinį efektą patvirtina ir kai kuriose vietovėse šaulių-partizanų organizuoti (pagal „karo lauko teismo“ arba „šaulių garbės teismo“ modelį) sulaikytųjų asmenų teismai [55, 2–14], siekiant „nustatyti“ jų „bendradarbiavimo su bolševikais mastą“ (būtina pažymėti, kad žydai (dažniausia vyrai), tapę tokių „procesų“ įtariamaisiais, retai išvengdavo žūties) [88, 192–195, 221–222, 228–230]. Istoriografijos duomenimis, analogiškus „žydų kaltės nustatymo procesus“ 1941 m. birželio-rugsėjo mėn. organizavo ir *Omakaitse* tarnybos struktūros, nors, pasak A. Weiss-Wendt'o, „tokuose teismuose pagrindinis kaltinimas suimtiesiems buvo tai, kad jie buvo žydai“ [131, 100–114]. Šiuo atveju neatmestina, kad minėti dalies buvusių paramilitarinių organizacijų narių veiksmai ne tik rėmėsi nuostata pademonstruoti „atkuriamą teisingumą“, bet ir išreiškė siekį demoralizuoti „vidaus priešus“ (komunistus ir sovietinius aktyvistus, kuriais dažniausia buvo laikomi žydai). Kita vertus, nacių okupacinė valdžia stengėsi palaikyti nuostatą, kad, siekiant įsitvirtinti administracinėse struktūrose bei pasinaudoti naujomis socialinėmis bei ekonominėmis galimybėmis, būtina bendradarbiauti su okupacinio režimo represiniu aparatu. Christopho Dieckmanno ir Joachimo Tauberio nuomone, išskirtoji nuostata galėjo imponuoti daliai buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų narių kaip prielaida atkurti sovietinės okupacijos laikotarpiu prarastas socialines ir ekonomines pozicijas [121, 99–120]. Tokią intenciją patvirtina ir dalis šaulių-partizanų būrių formavimo(si) procesą 1941 m. birželio pabaigoje – liepos mėn. atspindinčių empirinių šaltinių, nurodančių, jog dalis buvusios LŠS narių įsitraukti į pagalbinės policijos bei saugumo dalinius nusprendė po okupacinės administracijos atstovų duotų pažadų „išduoti ginklus“ ir „duoti vokiečių okupacinės valdžios aparate geras tarnybas“ [65, 263–267]. Kita vertus, kai kuriais atvejais greta oportunistinių motyvų buvo svarbus ir konformizmo veiksnys. Alfredo Rukšėno tvirtinimu, dalis Holokausto Lietuvoje vykdytojų bijojo nepaklusti aukštesnės vadovybės įsakymui, nes toks nepaklusimas galėjo būti traktuojamas kaip rimtas „kolektyvinės drausmės“ pažeidimas [115]. Remiantis archyvinių šaltinių analize galima

teigti, kad dalis buvusių šaulių įsitraukė į genocidinius nusikaltimus ne tik dėl baimės nepaklusti, bet ir vengdami išsiskirti iš grupės, nors tokioms veikoms ir nepritarė [58]. Nacių inicijuotos naikinimo politikos požiūriu pastaroji buvusių paramilitarinių organizacijų narių psichologijos ypatybė buvo vienas „naudingiausių bruožų“.

IŠVADOS

Atlikta lyginamoji dalies buvusių tarpukario LŠS, LA ir EK narių dalyvavimo pirmosiose („Žydų klausimo teritorinio sprendimo“ stadijos) masinėse žydų žudynėse nacių okupuotose Baltijos šalyse tendencijų analizė leidžia konstatuoti, kad minėtų grupių vaidmuo nusikalstamosiose veikose žydų atžvilgiu pirmosiomis Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo dienomis nebuvo antraeilis. Į nacionalsocialistinio okupacinio režimo Baltijos šalyse inspiruotą naikinimo politiką įtraukta buvusių šaulių, aizsargų bei kaitselių dalis buvo svarbus elementas žydų genocido organizavimo ir vykdymo (ypač provincijos vietovėse) procesuose dėl eilės politinių, socialinių bei ideologinių aspektų. Apibrėžiant politinius aspektus pažymėtina, kad nacių represinės struktūros stengėsi pasiremti šauliais, aizsargais ir kaitseiliais pirmojoje Trečiojo Reicho rasiinės politikos okupuotose Sovietų Sąjungos srityse įgyvendinimo („Žydų klausimo teritorinio sprendimo“) stadijoje (1941 m. birželis – 1941 m. gruodžio mėn.), rengiant pagrindą būsimam „Galutinio sprendimo“ priėmimui. „Teritorinio sprendimo“ priemonių („Bado planas“, „naikinimas darbu“, „getoizacija“, koncentracijos stovyklų steigimas bei didžiosios aukų dalies „eksterminavimas“) realizavimui reikėjo greitų ir efektyvių veiksmų, kuriems įgyvendinti tiko tik specifinis vietinių gyventojų kontingentas, susijęs su buvusiomis paramilitarinėmis organizacijomis. Iš dalies buvusių LŠS, LA ir EK kontingento susiformavusios kovotojų grupės bendrame okupuotų sričių gyventojų kontekste išsiskyrė organizuotumu ir karinėms struktūroms artima sandara. Jos vadovavosi kariškos disciplinos bei tarnybinės subordinacijos principais, todėl galėjo būti nesunkiai kontroliuojamos.

Apibrėžiant socialinius aspektus pabrėžtina, kad pirmaisiais Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo mėnesiais dalis buvusių LŠS, LA ir EK organizacijų narių iš esmės buvo vienintelė organizacinius tinklus, fizinius „išteklius“ bei ideologinę motyvaciją išlaikiusi jėga (tai rodė ginkluotas antisovietinis pasipriešinimas, kilęs pirmosiomis karo dienomis Lietuvoje ir Latvijoje, bei aktyvūs partizaninio karo („miško brolių“) veiksmi Estijoje 1941 m. birželio–rugsėjo mėn.). Dėl šios priežasties nacių represinės struktūros stengėsi integruoti buvusių Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų kontingentą į pagalbines formuotes – policijos bei savisaugos dalinius, skirtus vykdyti „ypatingąsias užduotis“, kuriems buvo priskirta ir „kova su komunistais bei žydais“. Šiam tikslui buvo pasinaudota ir dalies buvusių šaulių, aizsargų bei kaitselių antisemitinėmis nuostatomis, įsitvirtinusiomis sovietinės okupacijos 1940–1941 m. laikotarpiu išplitusių įvaizdžio apie „žydus-bolševikus“ ir stereotipo apie „žydų išdavystę“ pagrindu.

Konstatuojant ideologinius veiksnius, nulėmusius dalies buvusių LŠS, LA ir EK narių dalyvavimą nacių režimo inspiruotose smurto veikose žydų atžvilgiu, būtina pabrėžti, kad nacistinių represinių struktūrų vadovybė buvo suinteresuota pasinaudoti minėtų grupių ideologinėmis nuostatomis bei psichologinėmis nuotaikomis, kurios galėjo padėti sukurti būtinas paskatas inspiruoti genocidinių priemonių taikymo prieš žydus, kaip ideologiškai bei politiškai įženklintą „priešo grupę“, veiksmus. Taigi ideologinės buvusių paramilitarinių organizacijų narių nuostatos, palaikančios „žydų-bolševikų“ įvaizdį, iš esmės prisidėjo prie psichologinės atmosferos, kuriančios sistemiškai organizuoto smurto prieš žydų tautinę

grupę legitimumo regimybę. Šis uždavinys buvo ypač svarbus nacių režimui ne tik planuojant bei realizuojant „Žydų klausimo teritorinio sprendimo“ stadijos, bet ir „Galutinio sprendimo“ Baltijos šalyse priemonės. Taigi dalies buvusių LŠS, LA ir EK narių vaidmuo tapo vienu reikšmingiausių veiksmų realizuojant nacionalsocialistinio režimo organizuotą genocido politiką Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje.

Gauta 2015 09 07
Priimta 2015 11 12

Šaltiniai ir literatūra

- [1] Antano Impulevičiaus trumpa biografija, 1962 m. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 648, ap. 2, b. 144, l. 299–301.
- [2] [Nedatuotas dokumentas] Lietuvos SSR VRM Centrinio valstybės archyvo slaptųjų fondų skyriaus viršininko istorinė pažyma apie lietuvių savisaugos batalionų veiklą. *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. K-1, ap. 46, b. 1263, l. 29–42.
- [3] [Nedatuotas dokumentas] kaltinamojo Kazio Lukšos pakartotinio tardymo protokolas. LYA, f. K-40, ap. 1, b. 30, l. 300–303.
- [4] [Nedatuotas dokumentas] Kazio Nagurevičiaus pareiškimas. LYA, f. K-1, ap. 8, b. 193, l. 62–63.
- [5] [Nedatuotas dokumentas] Pažyma apie vokiečių okupacijos metu susiorganizavusios ginkluotos buržuazinių nacionalistų grupės įvykdytus žvėriškumus Plungės m. ir Plungės valsčiuje. LYA, f. K-1, ap. 8, b. 105, l. 21–46.
- [6] VIII Vilkaviškio Šaulių Rinktinės tarnybinio suvestinių kuopų, kuopų ir būrių vadų susirinkimo, įvykusio 1939 m. balandžio mėn. 2 dieną Vilkaviškyje, rinktinės štabo patalpose protokolas. LCVA, f. 561, ap. 2, b. 1315, l. 202–202 ap.
- [7] 1941 06 25 Tautinės milicijos raportas Kauno miesto Apsaugos viršininkui. LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 41.
- [8] 1941 06 28 Nevarėnų Aktyvistų štabo vado raportas Telšių apskrities karo komendantui. LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 6.
- [9] 1941 07 14 Lietuvių aktyvistų fronto Šiaulių štabo pažyma apie Joniškio pagalbinės policijos įkūrimą. LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 4, l. 29.
- [10] 1941 07 16 Lietuvių aktyvistų fronto Šiaulių štabo pažyma apie Joniškio aktyvistų veiklą. LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 4, l. 3.
- [11] 1941 07 26 „Raudonojo teroro muziejui medžiagai rinkti“ instrukcija Nr. 1. LYA, f. 3377, ap. 58, b. 492, l. 86.
- [12] 1941 08 01 VRM Panevėžio apskrities policijos Naujamiesčio nuovados viršininko raportas Nr. 282 Panevėžio apskrities policijos vadui. LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 3, l. 7.
- [13] 1941 08 04 VRM Panevėžio apskrities policijos Panevėžio valsčiaus nuovados viršininko raportas Nr. 1 Panevėžio apskrities policijos vadui. LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 3, l. 3–3 ap.
- [14] 1941 08 17 Policijos departamento Kaune slaptas įsakymas Šakių apskrities policijos vadui. LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 48.
- [15] 1941 08 19 Rumšiškių policijos nuovados viršininko slaptas pranešimas Kauno apskrities viršininkui ir Kauno miesto ir apskrities policijos vadui. LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 63.
- [16] 1944 08 06 kaltinamojo Prano Šimonio tardymo protokolas. LYA, f. K-1, ap. 8, b. 8, l. 35.
- [17] 1944 08 09 kaltinamojo Juozo Budrevičiaus tardymo protokolas. LYA, f. 3377, ap. 55, b. 140, l. 2–7.
- [18] 1944 09 02 kaltinamojo Bernardo Drulio tardymo protokolas. LYA, f. K-1, ap. 8, b. 152, l. 7–8.
- [19] 1944 09 20 kaltinamojo Povilo Lupeikio kvotos protokolas. LYA, f. K-40, ap. 1, b. 8, l. 322–327.

- [20] 1944 10 05 kaltinamojo Vlado Petrausko tardymo protokolas. *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 105, l. 53–55.
- [21] 1944 10 10 kaltinamojo Jono Simonavičiaus kvotos protokolas. *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 105, l. 57–58.
- [22] 1944 10 19 išrašas iš Pirmosios karo aviacijos armijos karo tribunolo teismo posėdžio dėl Zigmo Baranausko kaltinimo. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 68–71.
- [23] 1944 11 05 kaltinamojo Antano Bakščio apklausos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 196, l. 211–212.
- [24] 1944 12 03 kaltinamojo Juozo Jurgilo kvotos protokolo išrašas. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 156, l. 2–14.
- [25] 1944 12 20 kaltinamojo Antano Jakšto tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 193, l. 14–16.
- [26] 1945 01 10 kaltinamojo Adolfo Galdikausko tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 160, l. 292–294.
- [27] 1945 01 13 kaltinamojo Juozo Poškaus kvotos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 63–66.
- [28] 1945 03 10 liudininkų Marcinkaus, K. Rovo, P. Pociaus, Z. Žukausko, P. Mordo, Každailio parodymų aktas. *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 820, l. 138–140.
- [29] 1945 03 11 kaltinamojo Jono Petrošiaus tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 146, l. 101–102.
- [30] 1945 03 15 liudininko Petro Būtėno apklausos protokolas. *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 117, l. 87–88.
- [31] 1945 05 27 kaltinamojo Alfonso Baužio tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 197, l. 2–6.
- [32] 1945 05 29 kaltinamojo Kazio Aleksiaus tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1 ap. 8, b. 8, l. 58.
- [33] 1945 12 24 kaltinamojo Ignoto Velavičiaus protokolas. *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 30, l. 274–279.
- [34] 1946 01 06 kaltinamojo Antano Petrausko kvotos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 270–271.
- [35] 1946 02 06 kaltinamojo Alfonso Mickaus kvotos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 160, l. 280–281.
- [36] 1946 03 06 kaltinamojo Alfonso Mickaus kvotos protokolas. *LYA*, f. K-1 ap. 8, b. 160, l. 280–281.
- [37] 1946 03 29 kaltinamojo Jono Pupelio tardymo protokolas. *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 30, l. 216–220.
- [38] 1946 10 26 kaltinamojo Povilo Kaminsko tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 144, l. 129–131.
- [39] 1946 10 27 kaltinamojo Kosto Raudonio kovotos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 168, l. 219–221.
- [40] 1946 10 28 liudininko Jono Krasnausko apklausos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 141, l. 106–107.
- [41] 1947 06 24 liudininkės Aldonos Kerienės apklausos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 160, l. 116–117.
- [42] 1947 07 07 kaltinamojo Jono Šuopio tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 21–23.
- [43] 1947 10 14 liudininkės Saros Gurvičienės-Gursmanskytės apklausos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 144, l. 133–135.
- [44] 1949 07 17 liudininkės Liepos Kasparavičiūtės apklausos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 168, l. 185–187.
- [45] 1949 09 30 kaltinamojo Antano Slavinsko tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 141, l. 103–106.
- [46] 1950 04 10 kaltinamojo Liudo Butkaus tardymo protokolas. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 207, l. 57–59.
- [47] 1950 05 23 liudininko Broniaus Fabijonavičiaus apklausos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 144, l. 20–21.
- [48] 1952 12 10 liudininkės Konstancijos Zavadskienės apklausos protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 160, l. 4–5.
- [49] 1958 09 12 Alekso Valatkos pareiškimo protokolas. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 137, l. 200–204.
- [50] 1958 11 10 žinios apie vietas, kurios hitleriniai okupantai ir jų bendrininkai lietuviškieji buržuaziniai nacionalistai masiškai šaudė tarybinius piliečius. *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 453, l. 7.
- [51] 1958 12 15 Jono Valatkos tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 1933, l. 71–74.
- [52] 1959 04 28 Valstybės saugumo komiteto (KGB) prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos pažyma apie Stasio Žmuidzinavičiaus nusikalstamą veiklą Lietuvos TSR teritorijoje fašistinės okupacijos periodu. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 104, l. 165–167.
- [53] 1959 05 12 Valstybės saugumo komiteto (KGB) prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos pažyma apie buržuazinių nacionalistų, susiorganizavusių į ginkluotą būrį, žvėriškumus, įvykdytus vokiečių

- okupacijos laikotarpiu Plungės mieste. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 105, l. 21–46.
- [54] 1959 06 10 Valstybės saugumo komiteto (KGB) prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos pažyma apie buržuazinių nacionalistų, susiorganizavusių į ginkluotą būrį, žvėriškumus, įvykdytus vokiečių okupacijos laikotarpiu Siesikų valsčiuje. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 121, l. 88–90.
- [55] 1959 06 16 Valstybės saugumo komiteto (KGB) prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos pažyma apie buržuazinių nacionalistų, susiorganizavusių į ginkluotą būrį, žvėriškumus, įvykdytus vokiečių okupacijos laikotarpiu Ukmergės mieste. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 121, l. 2–14.
- [56] 1960 08 20 Alfonso Augaičio paaiškinimas Valstybės saugumo komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos pirmininkui plk. Alfonsui Randakevičiui. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 155, l. 46–49.
- [57] 1961 01 11 Valstybės saugumo komiteto (KGB) prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos pažyma apie lietuvių saugumo policijos batalionų veiklą. *LYA*, K-1, ap. 8, b. 152, l. 26–29.
- [58] 1961 02 09 liudytojo Jono Palubinsko tardymo protokolas. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 155, l. 24.
- [59] 1961 03 31 liudytojo Balio Labeikio tardymo protokolas. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 155, l. 50–56.
- [60] 1961 04 10 liudytojo Jurgio Vosylius apklauso protokolas. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 155, l. 34–41.
- [61] 1961 05 31 kaltinamojo Jono Paškausko tardymo protokolas. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 137, l. 51–53.
- [62] 1961 09 27 įtariamąjo Prano Matiuko apklauso protokolas. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 155, l. 2–5.
- [63] 1961 10 02 įtariamąjo Prano Matiuko apklauso protokolas. *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 155, l. 6–10.
- [64] 1962 12 12 liudytojo Jono Bertašiaus apklauso protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 73–74.
- [65] 1963 12 16 kaltinamojo Juozo Mitašiūno tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 193, l. 263–268.
- [66] 1977 03 10 Valstybės saugumo komiteto (KGB) prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos Kėdainių rajono skyriaus pažyma. *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 202, l. 149.
- [67] ALY, Götz; HEIM, Susanne. *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH, 2004.
- [68] ASEVIČIUS, Vytautas ir kt. *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*. T. VIII. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2008.
- [69] BAGDONAS, Matas. Perkainokim santykius su vokiečiais. *Trimitas*, 1935, Nr. 18, p. 313–314.
- [70] BALKELIS, Tomas. Piliečiai kariai: paramilitariniai judėjimai Baltijos šalyse po Pirmojo pasaulinio karo. Iš: *Karas taikos metu. Paramilitarizmas po Pirmojo pasaulinio karo 1917–1923 m.* Sud. R. Gerwarth, J. Horne. Vilnius: Mintis, 2013, p. 154–175.
- [71] BENDINSKAS, Aleksandras. Nacių okupaciją prisiminimus. Iš: *Lietuvių tauta antinacinės kolicijos kovų verpetuose: prieš sakralinį ir mitologinį XX a. istorinių įvykių interpretavimą*. Vilnius: Margi raštai, 2003.
- [72] BĒRZIŅŠ, Didzis. Nacistiskā antisemitisma propaganda laikrakstā “Tēvija” 1941. gada jūlijā: latviešu (lidz)daļības diskurss. *Latvijas Arhīvi*, 2009, No. 4, lpp. 63–94.
- [73] BIRŽIŠKA, Mykolas. Žydai ir lietuviai. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Sud. A. Eidintas. Vilnius: Vaga, 2001, p. 355–371.
- [74] BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Holokaustas Kėdainių apskrityje. *Genocidas ir Rezistencija*, 2005, Nr. 1, p. 87–99.
- [75] BUBNYS, Arūnas. Holokaustas Alytaus apskrityje 1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1, p. 32–62.
- [76] BUBNYS, Arūnas. Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.: žydų žudynės Kauno apskrityje. *Genocidas ir Rezistencija*, 2002, Nr. 2, p. 81–103.
- [77] BUBNYS, Arūnas; JEGELEVIČIUS, Sigitas; KNEZYS, Stasys; RUKŠĖNAS, Alfredas. *Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 22–28 d.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
- [78] BUCHAVECKAS, Sigitas. Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis.

- Genocidas ir rezistencija*. 2010, Nr. 2, p. 31–54.
- [79] BUCHAVECKAS, Sigitas. Musninkų valsčius nacių okupacijos metais. Iš: *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis. Lietuvos valsčiai*. Vilnius, 2005, p. 280–326.
- [80] BUTULIS, Ilgvars. *Sveiki, Aizsargi!* Rīga: Jumava, 2011.
- [81] BUTTAR, Prit. *Between Giants: The Battle for the Baltics in World War II*. New York: Osprey Publishing, 2013.
- [82] BŪTĖNAS, Julius. Buržuaziniai nacionalistai – hitlerinių okupantų talkininkai. Iš: *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*. Red. M. Joffė. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros l-kla, 1961, p. 159–182.
- [83] DEAN, Martin. Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. In: *The Historiography of the Holocaust*. Ed. D. Stone. New York: Palgrave Macmillan, 2004, pp. 123–140.
- [84] DIECKMANN, Christoph. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen, 1941–1944*. Bd. 1. Göttingen: Wallstein Verlag, 2011.
- [85] DIECKMANN, Christoph; SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį. Šaltiniai ir analizė*. Vilnius: Margi raštai, 2006, p. 11–91.
- [86] DRIBINS, Leo. *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā*. Vēstures atskats. Rīga: *Latvijas vēstures institūta apgāds*, 2002.
- [87] EIDINTAS, Alfonsas. Žydai, Holokaustas ir dabartinė Lietuva. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Sud. A. Eidintas. Vilnius: Vaga, 2001, p. 21–279.
- [88] EIDINTAS, Alfonsas. *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius: Vaga, 2002.
- [89] *Estonian Citizens in the German Armed Forces* [interaktyvus]. [žiūrėta 2015 08 17]. Prieiga per internetą: <<http://www.okupatsioon.ee/en/occupation-period-overview/26-vastupanu>>
- [90] EZERGAILIS, Andrew. *Holokausts Latvijā*. Grīziņkalns: Vecordia, 2013.
- [91] EZERGAILIS, Andrew. *Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944*. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta apgāds, 1999.
- [92] EZERGAILIS, Andrew. *The Holocaust in Latvia: the Missing Center*. Rīga: Historical Institute of Latvia, 1996.
- [93] EZERGAILIS, Andrievs. Vācu laiki 1941–1945. Atbrīvošana, brīvprātība, paš aizsardzība, atgriešanās. *Okupācijas muzeja gadagrāmata 2002. Varas patvaļa*. Zin. Red. H. Strods. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2003, lpp. 161–172.
- [94] GIRDŽIŪTĒ, Živilė. Šauliai – 1941 m. birželio sukilėliai: Kretingos apskrities atvejis. *Istorija*, 2014, t. 94, Nr. 2, p. 5–22.
- [95] JELEVIČIUS, Sigitas. Birželio sukilimo varomųjų jėgų klausimu. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. T. XXIX. Vilnius, 2006, p. 121–139.
- [96] JELEVIČIUS, Sigitas. „Geležinio Vilko“ kovotojams atminti (Pratarmės vietoje). Iš: LUČINSKAS, Gintaras. *Pagrindinė „Geležinio Vilko“ organizacija Alytaus apskrityje (1940–1941)*. Alytus: VŠĮ „Gintarinė svajonė“, 2009, p. 5–10.
- [97] JELEVIČIUS, Sigitas. Šauliai 1940–1941 m. antisovietinėje kovoje. Iš: *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*. Sud. V. Kavaliauskas, J. Širvinskis, S. Jelevičius. Kaunas: Arx Baltica, 2005, p. 157–180.
- [98] JOKUBAUSKAS, Vytautas. „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas. *Tarpukario Lietuvos atvejis*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto l-kla, 2014.
- [99] JOKUBAUSKAS, Vytautas. The Concept of Guerrilla Warfare in Lithuania in the 1920–1930s. *Baltic Region*, 2012, No. 2, pp. 32–43.
- [100] KAPRĀNS, Mārtiņš; ZELČE, Vita. Vēsturiskie cilvēki un viņu biogrāfijas. Viktora Arāja Curriculum Vitae Latvijas valsts vēstures arhīva materiālos. *Latvijas Arhīvi*, 2009, No. 3, lpp. 166–193.

- [101] KEDYS, Jonas Petras. *Terorizuojama ir naikinama Lietuva*. Klaipėda: „Ryto spaustuvė“, 1994.
- [102] KWIET, Konrad. Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941. *Holocaust and Genocide Studies*, 1998, Vol. 12, No. 1, pp. 3–26.
- [103] LEVIN, Dov. Estonian Jews in the U.S.S.R., 1941–1945. *Yad Vashem Studies*, 1971, Vol. XI, pp. 273–297.
- [104] LEVIN, Dov. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000.
- [105] LONGERICH, Peter. *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. New York: Oxford University Press, 2012.
- [106] MARIPUU, Meelis. Execution of Estonian Jews in Local Detention Institutions in 1941–42. In: *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Eds. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallin: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes against Humanity, 2005, pp. 651–661.
- [107] *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*. Dokumentų rinkinys. D. I. Sud. G. Erslovaite, K. Rukšėnas. Vilnius: Mintis, 1965.
- [108] MEŽMALIS, Andrejs. *Latvia. Historical Background (1939–1991). Information–Facts–Truth* [interaktyvus]. [žiūrėta 2015 08 17]. Prieiga per internetą: <<http://www.loib.lv/wp-content/uploads/2012/01/Mezmalis-Historical-Background-for-EU-publication1.pdf>>
- [109] NIKŽENTAITIS, Alvydas. Das Bild der Deutschen und Deutschlands in Litauen während der Zwischenkriegszeit. *Die Deutsche Volksgruppe in Litauen und im Memelland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des Deutsch-Litauischen Verhältnisses*. Hrsg. B. Meissner, S. Bamberger-Stemman, D. Henning. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1998, S. 237–253.
- [110] *Noukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis, 1940–1988*. K. 2. Koos. Leo Õispuu. Tallin: Trükitud Tallina Raamatutrükikoja, 1998, lk. A5–A7.
- [111] PARMING, Tõnu. The Jewish Community and Inter-ethnic Relations in Estonia, 1918–1940. *Journal of Baltic Studies*, 1979, Vol. X, No. 3, pp. 241–261.
- [112] PIHLAK, Jaak. Viljandi Linn ja Vabaduse Risti Vennad. *Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2008*. Viljandi: Viljandi muuseum, 2009, lk 73–171.
- [113] RUKŠĖNAS, Alfredas. Pasipriešinimas Kretingos, Telsių ir Mažeikių apskrityse pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu (1940–1941 m.). *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2, p. 7–32.
- [114] SARV, Enn; VARJU, Peep. Survey of Occupation Regimes. In: *The White Book. Losses Inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes, 1940–1991*. Estonian State Commission on Examination of the Policies of Repression. Ed. V. Salo et al. Tallin: Estonian Encyclopedia Publishers, 2005, pp. 8–24.
- [115] Savaitės pokalbis. Alfredas Rukšėnas: „Jie pakluso įsakymui, o ne sąžinei“ [interaktyvus]. 2012 01 17. [žiūrėta 2013 03 17]. Prieiga per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-01-17-savaites-pokalbis-alfredas-ruksenas-jie-pakluso-isakymui-o-ne-sazinei/75509>>
- [116] SS Brigadeführerio F. W. Stahleckerio raportas apie operatyvinės grupės A (Einsatzkomando A) veiklą Lietuvoje ir Latvijoje iki 1941 m. spalio 15 d. Iš: EIDINTAS, Alfonsas. *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius: Vaga, 2002, p. 430–448.
- [117] STRIUŽAS, Valdas. *1941 metų sukilimas Rytų-Pietų Lietuvoje*. Vilnius: Žaltvykslė, 2006.
- [118] SUŽIEDĖLIS, Saulius. Avrahamo Torio *Kauno getas: diena po dienos*. Iš: TORY, Avraham. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos inst., 2000, p. V–XXXX.
- [119] ŠKIRPA, Kazys. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*. Dokumentinė apžvalga. Washington: Franciscan Fathers Press, 1973.
- [120] VAREIKIS, Vyngantas. Šaulių Sąjunga, lenkai, žydai: LŠS ideologijos ir propagandos bruožai. Iš: *Lietuvos Šaulių Sąjungos istorijos fragmentai*. 2002 m. kovo 7 d. konferencijos pranešimų medžiaga.

Kaunas: Detalė, 2002, p. 126–142.

[121] TAUBERIS, Joachim. Tarp laisvės kovos ir masinių žudynių: 1940–1944 metų fiktyvios lietuviškos biografijos įvadas. *Lietuvos istorijos metraštis. 2002 metai*. 2003, Nr. 1, p. 99–120.

[122] TRUMPA, Vincas. K. Škirpos „Sukilimą“ paskaičius. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Sud. A. Eidintas. Vilnius: Vaga, 2001, p. 430–440.

[123] TRUSKA, Liudas. *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto I-kla, 2005.

[124] TRUSKA, Liudas. Lietuvių ir žydų santykių krizė (1940 m. birželis–1941 m. birželis). Iš: TRUSKA, Liudas; VAREIKIS, Vyngantas. *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje: XIX a. antroji pusė – 1941 m. birželis*. Vilnius: Margi raštai, 2004, p. 69–100.

[125] URTĀNS, Aigars. Holokausts Latvijas provincē: Abrenes apriņķis. *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā* (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 23. sējums). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2008, lpp. 72–94.

[126] VIŪMS, Jānis. Pretošanās okupācijai Latvijā 1940.–1941. gadā. *Okupācijas muzeja gadagrāmata 2002. Varas patvaļa*. Zin. Red. H. Strods. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2003, lpp. 127–160.

[127] VITKUS, Hektoras. *Sajungininkai ir (ar) priešai: tautinių mažumų įvaizdžiai Lietuvos šaulių sąjungos, Latvijos Aizsargi ir Estijos Kaitseliit ideologijose*. Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Vol. XXVIII: *Paramilitarism in the Eastern Baltics, 1918–1940: Cases Studies and Comparisons / Paramilitarizmas Rytų Baltijos regione 1918–1940: atvejo studijos ir lyginimai*. Ed. by V. Jokubauskas, V. Safronovas, V. Vareikis. Klaipėda, 2014, p. 223–259.

[128] VITKUS, Zigmās. Mindaugas Nefas: Šauliai Lietuvos partizaniniame kare [interaktyvus]. 2013 03 29. [žiūrėta 2015 03 15]. Prieiga per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-03-29-mindaugas-nefas-sauliai-lietuvos-partizaniniame-kare/98284>>

[129] VĪKSNE, Rudite. Arāja komandas dalībnieks pēc padomju tiesas prāvu materiāliem: sociālais stāvoklis, izglītība, iestāšanās motīvi, piespriestais sods. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2001, No. 3, lpp. 108–140.

[130] ZAGRECKAS, Rimantas. Holokausto dalyvio socialinis portretas. *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1, p. 63–85.

[131] WEISS-WENDT, Anton. *Murder Without Hatred: Estonians and the Holocaust*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2009.

[132] WEISS-WENDT, Anton. Preconditions for the Holocaust: Estonian Jews and the *Judeobolshevik Myth*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Vol. 23: *The Baltic Countries under German and Soviet Occupation, 1940–1991*. Ed. Anu-Mai KÕLL. Stockholm: Stockholm University, 2003, pp. 161–166.

[133] WEISS-WENDT, Anton. Thanks to the Germans! Jewish Cultural Autonomy in Interwar Estonia. *East European Jewish Affairs*, 2008, Vol. 38, Issue 1, pp. 89–104.

[134] WEISS-WENDT, Anton. The Soviet Occupation of Estonia in 1940–41 and the Jews. *Holocaust and Genocide Studies*, 1998, Vol. 12, No. 2, pp. 308–325.

[135] WEISS-WENDT, Anton. Why the Holocaust Does Not Matter to Estonians. *Journal of Baltic Studies*, 2008, Vol. 39, No. 4, pp. 475–497.

[136] WESTERMANN, Edward B. Killers. In: *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. Ed. P. Hayes, J. K. Roth. Oxford: Oxford University Press, 2012, pp. 142–155.

[137] WETTE, Wolfram. *Karl Jäger. Mörder der litauischen Juden*. Frankfurt am Main: S. Fisher Verlag GmbH, 2011.

[138] АНДЕРС, Эдвард. *Среди латышей во время Холокоста*. Рига: Jumava, 2011.

[139] *Евреи Эстонии. Холокост. История и современность*. Сборник материалов и доку-

ментов. Сос. И. Талис [interaktyvus]. [žiūrėta 2015 07 07]. Prieiga per internetą: <<http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/initiatives/pdfs/init14.pdf>>

[140] ЗАЛЕСКИЙ, Константин. *СС. Охранные отряды НКДАП*. Москва: Яуза, Эксмо, 2004.

[141] ЗИЛЬБЕРМАНН, Давид. *Подобно звезде во мраке. Воспоминания о Янисе (Жане) Липке*. Москва: Полимед, 2013.

[142] КРЫСИН, Михаил. *Прибалтика между Гитлером и Сталиным. 1939–1945*. Москва: ООО Издательский дом „Вече“, 2004.

[143] СМИРИН, Григорий. Евреи Риги в период нацистской оккупации. *Евреи в меняющемся мире: Материалы 5-й Международной конференции, Рига, 16–17 ноября 2003 г.* Рига, 2005, с. 349–380.

[144] СМИРИН, Григорий. Холокост в Риге. In: *Уничтожение евреев в Латвии, 1941–1945*. Ред. М. Баркаган. Рига: общество „Шамир“, 2008, с. 71–100.

Pastabos:

[145] Panašus motyvus buvo pastebimas ir 1944 m. vasarą Lietuvoje darbą pradėjusios „Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iš-tirti“ (suformuota 1943 m. kovo mėn.) veikloje, siekiant ne tik užtikrinti „sovietinį teisingumą“, bet ir surinkti būsimam karo nusikaltėlių procesui reikalingus duomenis apie nacių ir vietinių talkininkų nusikaltimus prieš „tarybinius piliečius“ (priklausymas tarpukario LŠS pagal Rusijos Sovietinės Federacinės Socialistinės Respublikos Baudžiamojo Kodekso 58 straipsnį buvo traktuojamas sunkinančia aplinkybe procesuose prieš masinių žudynių organizatorius ir vykdytojus). Išskirti so-vietinio teisingumo struktūrų pozicija pokario laikotarpiu buvo perkelta ir į istoriografiją, kurios teigimu, buvę šauliai, „Didžiojo Tėvynės karo“ metais Lietuvoje tarnavę vokiečių administracijos kontroliuotos policijos (ji buvo SD ir SS sudedamoji dalis) struktūrose, savisaugos būriuose arba Vokietijos *Vermachto* daliniuose, neišvengiamai *a priori* buvo „susitėpę tarybinių žmonių krauju“.

[146] Šią koliziją iliustruoja 2006 m. ir 2012 m. Rusijoje išleisti archyvinų dokumentų rinkiniai, kuriuose surinkta medžiaga yra skirta pademonstruoti lietuvių, latvių ir estų politinių jėgų bei buvusių paramilitarinių organizacijų narių kolaboravimo su nacistiniu režimu Antrąjo pasaulinio karo metais mastą ir pobūdį. Plačiau žr.: *Трагедия Литвы: 1941–1944 годы*. Сборник архивных документов о преступлениях литовских коллаборационистов в годы Второй мировой войны. Москва: издательство „Европа“, 2006; *Латвия под игом нацизма: сборник архивных документов*. Москва: издательство „Европа“, 2006; *Эстония. Кровавый след нацизма: 1941–1944 годы. Сборник архивных документов о преступлениях эстонских коллаборационистов в годы Второй мировой войны*. Москва: издательство „Европа“, 2006; *Накануне Холокоста: Фронт литовских активистов и советские репрессии в Литве, 1940–1941 гг.*: сборник документов. Сос. Александр Дюков. Москва: фонд „Историческая память“, 2012 (lietuviškas šio leidinio vertimas: *Holokausto išvakarėse. 1940–1941 metai*. Dokumentų rinkinys. Sud. A. Diukov. Vilnius: Gairės, 2014). Konstatuotą tendenciją atspindi ir 2009 m. Rusijos valstybiniame socialiniame universitete Maskvoje apginta Jevgenijaus Panino disertacija „Latvių nacionalinių formuočių veikla SSRS teritorijoje Didžiojo tėvynės karo metais (1941 m. birželis – 1945 m. gegužė)“. Plačiau žr.: ПАНИН, Евгений. Деятельность латышских национальных формирований на территории СССР в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 г.–май 1945 г.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва: Российский государственный социальный университет, 2009.

[147] Andrievs Eizergailio nuomone, 1941 m. birželį–liepą suformuoti latvių savisaugos batalionai iš esmės buvo tarpukario LA organizacijos analogas. Kiekvienas batalionas turėjo apie 500 policininkų

(šis skaičius atitiko tarpukario aizsargų rinktinių sandarą), o jų oficialios funkcijos nacių okupacijos pirmaisiais mėnesiais buvo tapačios *Aizsargi* paskirčiai tarpukariu: kontroliuoti viešą tvarką ir užkardyti pavojingas reakcijas. Tačiau iš aizsargų suformuoti latvių savisaugos batalionai faktiškai buvo naudojami transporto komunikacijų, karinių objektų bei koncentracijos ir darbo stovyklų apsaugai. Tam tikra dalis buvusios *Aizsargi* organizacijos narių buvo inkorporuoti į specialiosios paskirties latvių savisaugos policijos formuotes, kurias nacių represinės struktūros naudojo Trečiojo Reicho „priešų“ (pirmiausia žydų ir komunistų) „eksterminavimo akcijoms“.

[148] „Lietuvius suiminėjo! Į Sibirą vežė! <...> Visi žydai – bolševikai. Visą mūsų tautą išnaikinti sugalvojo! Į Sibirą išvežti ketino. Nepasisėkė rupūžėms!“, – tokiais teiginiais „žydų veiklą“ 1940–1941 m. sovietinės okupacijos laikotarpiu apibūdino „šauliškai uniformuoti“ sukilėliai, kuriuos pirmosiomis Birželio sukilimo dienomis sutiko gydytojas Mironas Ginkas savo pavojingos kelionės iš Tauragės į Kauną metu. Aprašydamas pastarąjį nemalonų epizodą, M. Ginkas pažymėjo, kad sūktieji sukilėliai nebuvo nusiteikę „terliotis su žydais“ ir jo atžvilgiu ketino imtis smurto („cvakt, ir viskas!“) (GINKAS, Mironas. *Per spygliuotą vielą*. Vilnius: Žydų kultūros ir informacijos centras, 2009, p. 53–54).

[149] Tai sąlygojo nedidelis Estijoje likusių žydų (apie 2 500 asmenų) skaičius.

[150] „Hamanno skrajojantis būrys“ (vok. *Rollkommando Hamann*) tai – 1941 m. liepos–spalio mėn. veikęs SS oberšturmfürerio Joachimo Hamanno vadovaujamas mobilusis ypatingosios paskirties dalinys, atsakingas už žydų masinių egzekucijų (vadinamųjų „apsivalymo akcijų“) organizavimą ir įvykdymą Lietuvos provincijoje. Šiame būryje buvo 8–10 esesininkų ir 57 TDA bataliono 3-iosios kuopos savisaugininkai (dalis jų – buvę šauliai), kurių viršininku buvo lt. Bronius Norkus (nuo 1934 m. LŠS narys; 1941 m. birželio 23 d. Kauno Prisikėlimo bažnyčios bokšte išklė Lietuvos trispalvę). „Hamanno skrajojantis būrys“ 1941 m. liepos–rugsėjo mėn. buvo „komandiruojamas“ į daugelį Lietuvos provincijos vietovių, kuriose organizavo masines žydų žudynes. Šis būrys surengė 68 kruvinas akcijas, kurių metu nužudė apie 60–77 tūkst. žydų. J. Hamanno būriui talkininkavo vietinė lietuvių administracija ir pagalbinė policija (vok. *Hilfspolizei*). Dokumentiniai šaltiniai leidžia teigti, kad minėtose akcijose dalyvavo ir dalis šaulių-partizanų, kurie buvo pasitelkiami konvojuojant žydus į žudynių vietą ir saugant aukas žudynių metu (pvz.: Pažyma apie vokiečių okupacijos metu susiorganizavusios ginkluotos buržuazinių nacionalistų grupės įvykdytus žvėriškus Plungės m. ir Plungės valsčiuje. *LVA*, f. K-1, ap. 8, b. 105, l. 21–46). Egzekucijas tiesiogiai vykdavo J. Hamanno būrio nariai, tačiau šaulių-partizanų vaidmuo buvo pastebimas žudynių organizavimo (pvz., parenkant žudynių ir nužudytųjų palaikų užkasimo vietą, nurodant kelius iki egzekucijos vietas) ir „logistikos“ (pvz., suteikiant vežimus arba kitas transportavimo priemones) užtikrinimo etapuose. Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje štandartenführeris Karlas Jägeris (J. Hamannas buvo jo adjutantas) 1941 m. gruodžio 1 d. atskaitoje, aptardamas J. Hamanno būrio veiklą, pabrėžė: „tikslas – išvalyti Lietuvą nuo žydų – galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfürerio Hamano, kuris visiškai suprato manusius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis“. Neatmestina, kad vadinamaisiais lietuvių partizanais šiuo atveju galėjo būti įvardyta ir dalis šaulių-partizanų. Plačiau žr.: WETTE, Wolfram. *Karl Jäger. Mörder der litauischen Juden*. Frankfurt am Main: S. Fisher Verlag GmbH, 2011, S. 111. taip pat: STANG, Knut. *Kollaboration und Völkermord: Das Rollkommando Hamann und die Vernichtung der litauischen Juden. Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg: „Heimatfront“ und besetztes Europa*. Hrsg. G. Paul, K.- M. Mallmann. Darmstadt: Primus Verlag, 2000, S. 168–170.

[151] *Latvijas Aizsargi* organizacija likviduota 1940 m. birželio 23 d., Estijos *Kaitseliite* – birželio 27 d., *Lietuvos šaulių sąjunga* – liepos 11 d.

HEKTORAS VITKUS

Lithuanian *Šauliai*, Latvian *Aizsargi* and Estonian *Kaitseliit* face-to-face with the Holocaust: comparative analysis

Summary

This article aims at a comparative analysis of the tendencies of involvement of part of the members of the former interbellum period organisations, the *Lithuanian Riflemen's Union* (LRU), the Latvian *Aizsargi* (LA) and the Estonian Defence League *Kaitseliit* (EK), in the first mass murders of Jews in the Nazi-occupied Baltic countries (the phase of the “territorial solution to the Jewish Question” spanning from late June to December 1941) and ideological and motivating factors behind them.

The first chapter of the article examines general trends of participation of part of the members of the former paramilitary organisations of the Baltic States in Jewish persecutions and mass murders committed during the first period of the war between the Third Reich and the Soviet Union. The second chapter contains analysis of ideological and motivating patterns that caused voluntary and involuntary engagement of part of the Lithuanian riflemen, the Latvian *Aizsargi* and the Estonian *Kaitseliit* members in the process of the Jewish genocide inspired by the Nazi regime.

The conducted comparative analysis of the tendencies of involvement of part of the members of the interbellum period organisations, LRU, LA and EK, in the first mass murders of Jews in the Nazi-occupied Baltic countries (the phase of the “territorial solution to the Jewish Question”) implies that the role of the mentioned groups in the criminal acts against Jews during the early stages of the war between the Third Reich and the Soviet Union was far from subordinate. Part of the members of the former *Lithuanian Riflemen's Union*, Latvian *Aizsargi* and Estonian *Kaitseliit* organisations, involved in the extermination policies instigated by the Nazi occupation regime in the Baltic countries, constituted a significant element in the processes of organising and implementing the Jewish genocide (especially in the hinterland) due to an array of political, social and ideological reasons. Defining political aspects it should be noted that the Nazi repressive structures sought to engage members of the *Lithuanian Riflemen's Union*, *Aizsargi* and *Kaitseliit* organisations in the first stage of implementation of the Third Reich racial policies (the phase of the “territorial solution to the Jewish Question”, June–December 1941) in the occupied territories of the Soviet Union, laying foundation to the would-be “Final Solution”. Implementation of the “territorial solution” measures (the “Hunger Plan”, “extermination through labour”, “Ghettoization”, establishment of concentration camps and “extermination” of the vast majority of victims) required fast and efficient actions implementation of which had to draw upon a specific contingent of local populace with the background in the former paramilitary organisations. The groups of militants, which had evolved from part of the contingent of the former *Lithuanian Riflemen's Union*, *Aizsargi* and *Kaitseliit* organisations, stood out from the general population of the occupied regions in their organisational capabilities and military-like structures. They followed the principles of military discipline and subordination therefore they could be easily controlled.

Defining social aspects it must be emphasised that in the first months of the war between the Third Reich and the Soviet Union part of the former members of

the *Lithuanian Riflemen's Union*, *Aizsargi* and *Kaitseliit* organisations represented virtually a sole force that essentially maintained organisational networks, physical resources and ideological motivation (as demonstrated by an armed anti-Soviet resistance unfolding in the first days of the war in Lithuania and Latvia and active guerrilla warfare (the "Forest Brothers") in Estonia in June–September 1941). For this reason the Nazi repressive structures made efforts to integrate the contingents of the former Baltic paramilitary organisations in the auxiliary formations – police and self-defence units assigned to execute "special tasks" which also included "the struggle with communists and Jews". For that purpose advantage was taken of anti-Semitic attitudes, entertained by some former members of the *Lithuanian Riflemen's Union*, *Aizsargi* and *Kaitseliit* organisations, that had taken root owing to the "Judeo-Bolshevism" image and stereotypes of "Jewish treason" during the 1940–1941 Soviet occupation.

Stating ideological factors, which caused involvement by some former members of the *Lithuanian Riflemen's Union*, *Aizsargi* and *Kaitseliit* organisations in the Nazi-regime inspired violence against Jews, it must be noted that the leadership of the Nazi repressive structures had a stake in utilising ideological prejudices and mental attitudes of the mentioned groups, which could facilitate creating necessary incentives to instigate acts of using genocidal measures targeted at Jews as an ideologically and politically marked "enemy group". Thence, ideological attitudes of the former members of paramilitary organisations maintaining the image of "Jewish Bolshevism" effectively contributed to the psychological atmosphere leading to the creation of a semblance of legitimacy of a systematically organised violence against the Jewish ethnic group. That task was especially important for the Nazi regime both in the planning and in the implementation of the measures of the phase of the "territorial solution to the Jewish Question" as well as the "Final Solution" in the Baltic countries. Thereby, the role of part of the former members of the *Lithuanian Riflemen's Union*, *Aizsargi* and *Kaitseliit* organisations proved a crucial factor in the realisation of the genocide policies pursued in Lithuania, Latvia and Estonia under the aegis of the Nazi regime.

Key words: riflemen, *Aizsargi*, *Kaitseliit*, jews, Holocaust